

7
6 2 5 p u S p u

902.6

5-97

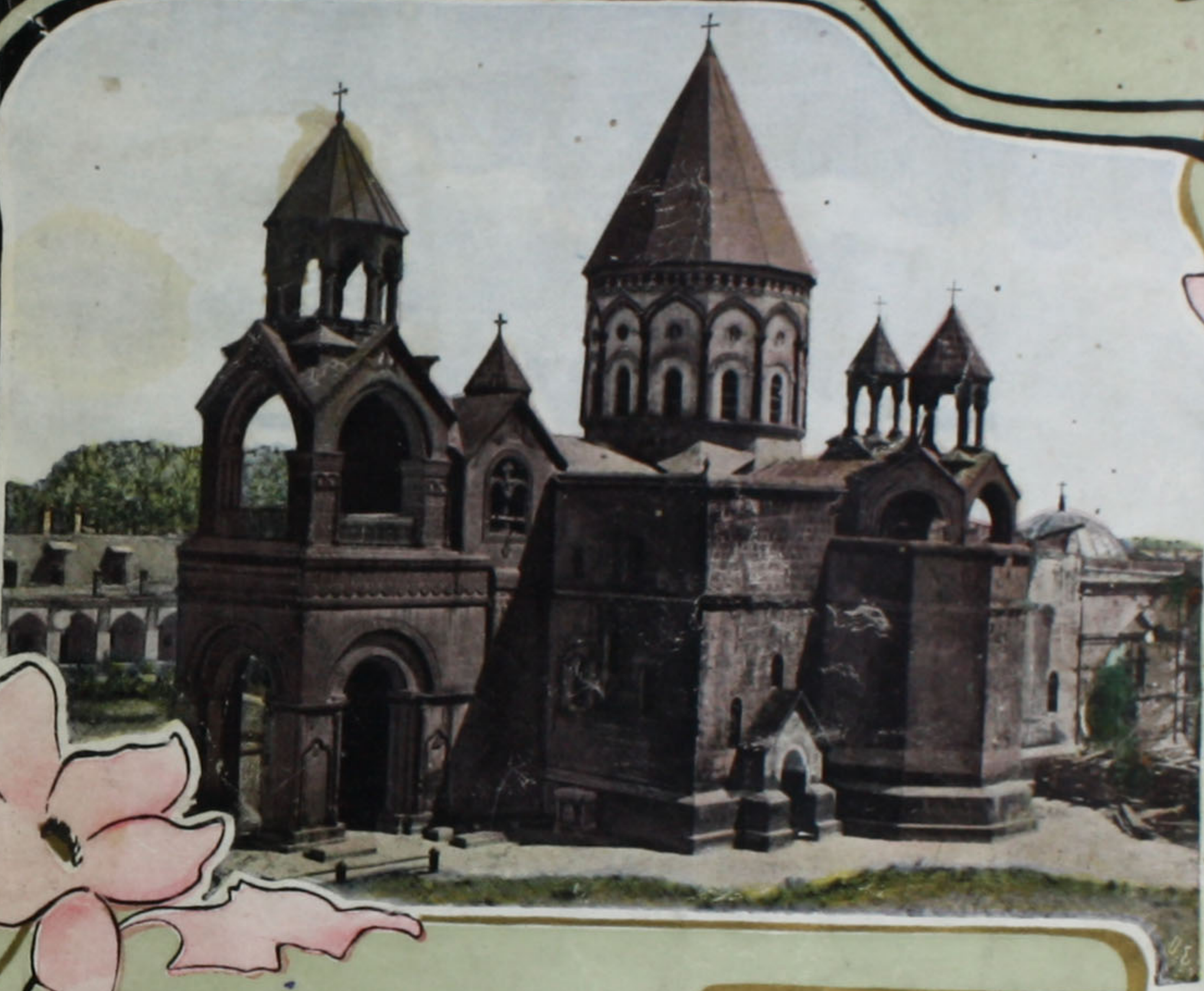
1903

490

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

303-1903

Ա. Ռ.

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆՆ

S. S. ՄԿՐՏԻՉ Ա.

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԻ

ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՄԵԾԱՐԱՆՕՔ ՆՈՒԻՐԻ

Ի ՀԱՅԻ ՄԻԹՈՍՐԵԱՆԵ ՎՃՆՏԿՈՒՄ

902.6
5-97

5 OCT 2011

60
902.6
5-97
5+77
-99
mf

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

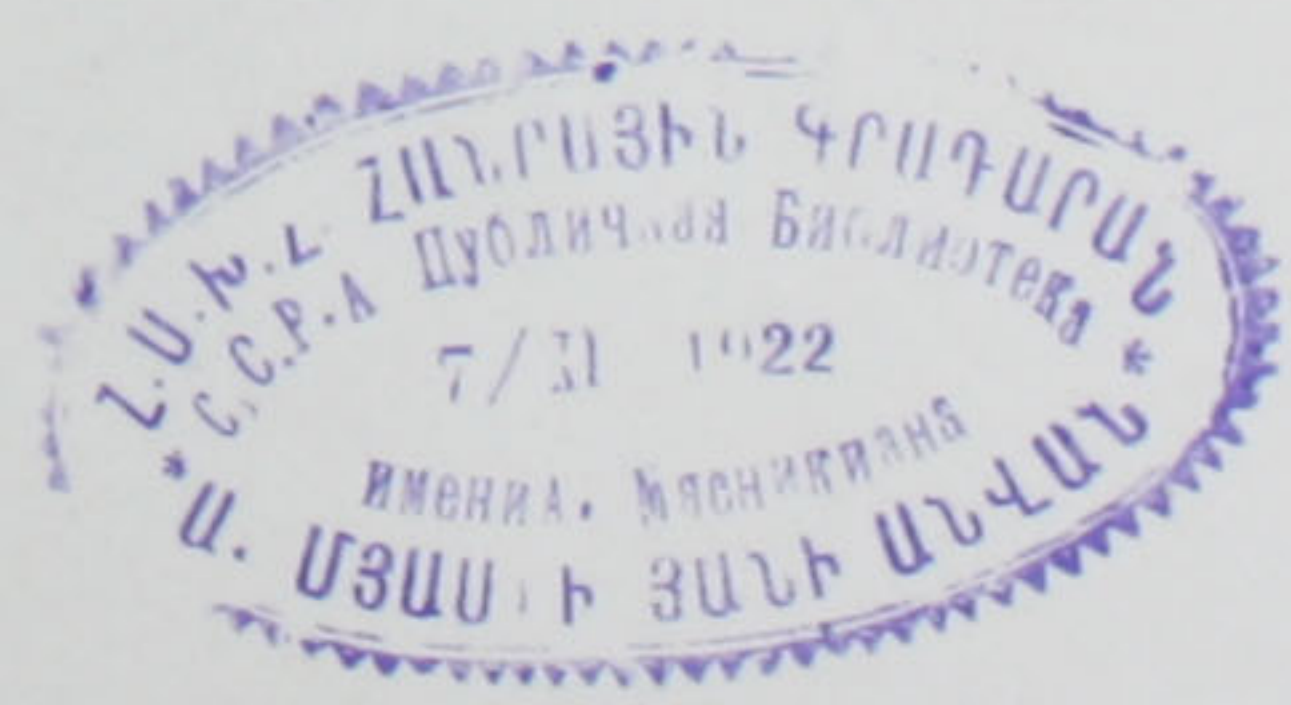
720
7-էՓ

303-1903

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԳ ԵԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՆԵՏԻԿ - Ս. ՂԱԶԱՐ
1903

29130

1945-1946 год
Гос. Публ. Библиот.
Ленинград-СОРА
ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЛЕНИНГРАДСКАЯ УНИВЕРСИТЕТСКАЯ

Ա Ձ Դ

ԱԶԳԱՅԻՆ մեծ յորելեանն, Գրիգորաշէն և Տրդատաշէն տաճարի հազար վեցհարիւրամեայ հիմնարկութիւնն, մեզ առիթ տուաւ Ս. Էջմիածնի նկարագրութիւնն առանձին հատորիկով նուիրել նոյն տաճարի հայրապետական գահուն վրայ տասը տարիներէ ի վեր բազմող ՀԱՅՈՅ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ:

Այս մեր փոքրիկ աշխատութիւնն, ըստ կարելոյն կատարեալ ընելու համար, աչքի առաջ ունեցած ենք ցարդ Ս. Էջմիածնի վրայ հրատարակուած գրութիւնք:

Մեծայոյս ենք, որ հատորիկս՝ հաճելի պիտի անցնի, ոչ միայն Նորին Վեհափառութեան, այլ և ի սփիւռս աշխարհի ցրուած ամէն հայու:

Հ. Ս. ԷՓՐԻԿԵԱՆ

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆ

ԱՅ ազգի կաթողիկոսներու բնակավայր, հնա-
գարեան հոշակաւոր վանքս կը գտնուի Այրա-
րատայ Արագածոտն գաւառի մէջ, վաղարշապա-
տու հարաւային կողմը: Տրդատայ սքանչելի
գարձն ստանձառ եղաւ Հայաստանի պարծանք
Մայր եկեղեցոյ կառուցմանը՝ ի պատիւ Ս.
Հոսիսիմեանց նահատակութեան, ինչպէս որ հրեշ-
տակը Ս. Գրիգորի տեսեան մէջ ցոյց առւած
էր: Ագաթանգեղոս այս մասին կը գրէ. «Եւ մի
տեսիլ ահաւոր մարդոյ բարձր և ահեղ՝ որ գա-
ռաջսն ունէր և զէջսն ի վերուստ մինչեւ ի խո-

նարհ... և ի ձեռին իւրում ուն մի մեծ սակի... ինքն սլացեալ գայր
ըստ արագածե նմանութեան արծուոյ և եկն, էջ, եհաս մօտ ի յատակ
երկրիս ի շինամէջ բաղաքին, և բախեաց զթանձրութիւն լայնատարած
զեանոյ... և տեսանեմ ի մէջ բաղաքին մօտ յապարանս արբունի...
խարխիս սակի», և այլն: Այս տեսեան նշանակութիւնը հրեշտակը ինքնին

բացատրելով Ս. Լուսաւորչի կ'ըսէ. «Արդ զգոյշ լեր աւանդից որ բեզ հաւատացաւ ի Տեառնէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, շինեսցիր զտաճար անուանն Աստուծոյ՝ որ ցուցաւ ի տեղւոջն՝ ուր սիւնն հրեղէն ունէր զոսկի խարխին» . և կանխեց միանգամայն ըսաւ, թէ «տեղին այն լիցի տաճար Աստուծոյ, և սուն աղօթից խնդրուածոց ամենայն հաւատացելոց, և աթոս քահանայութեանն» : Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, տեսչեան այն սակեղէն ուսով զարնուած տեղը սկսաւ շինել բրիտաննէական մայր տաճարը . որ այժմ ևս ծանօթ է և կը կոչուի Իջման տեղի, և խորանը՝ Շողակար Աստուածածին. ասոր շինութեան մասնակցեցաւ նաեւ Տրդատ թագաւորը իր սալաաւականներով և ժողովրդով և աւարանց 303 թուին : Տաճարն և վանքն ևս կը կոչուի Էջմիածին իբր Էջր Միածնի Որդւոյ Աստուծոյ, կամ հոն Էջ (իջաւ) Միածինն, ինչպէս սովորաբար կը հասկնայ մեր ազգը՝ ուսուար մարդու ահաւոր տեսչեամբ յայտնուելով Ս. Գրիգորի¹. թէպէտեւ մեկնիչ

1. Իբրեւ հետաքրքրական ինչ, աստ կը դնենք 1731 թուին Վիեննայի մէջ փորագրուած և տպուած 70 × 90 հարիւրամետր մեծութեամբ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերի մը փորբրադիր նմանահանութիւնն : Պատկերի շուրջը, ինչպէս կը տեսնուի, նկարուած են 14 բոլորակներու մէջ Ս. Գրիգորի չարչարանքները : Մեզ համար աւելի հետաքրքրական է մէջ տեղի պատկերը . վարի կողմը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կը մկրտէ զՏրդատ, որու աջ կողմն ծնկաչոք և ձեռնամած կեցած են խոսրովիդուխտ և ուրիշներ : Վերի կողմը կեդրոնն նկարուած են Հայր, Որդի և Հոգի Սուրբ Աստուած ամպերու վրայ : Ամպերէն ճառագայթներ արծակուած են դէպի Էջմիածնի տաճարը, որ տարօրինակ ձեւով գծուած է դէպի վարով . ճառագայթներու մէջ կը կարգացուին հետեւեալ բառերը . «Տեսեալ զլոյս մեծ հայրապետին Գրիգորի, պատմէր ցնծութեամբ հաւատացեալ արքային . Պարտ է մեզ շինել աստ սուրբ զխորանն լուսոյ, քանզի էջ Միածինն փառօք ի հայրական ծոցոյ» : Ս. Էջմիածնի մօտ է Վաղարշապատ քաղաքը, դէպ ի վեր Ս. Գայիանէի վանքը և դէպ ի ձախ Ս. Հռիփսիմեանց վանքը և մարտիրոսութիւնը : Այս վանքերու և շինուածոց ճարտարապետական ձեւերն, կարելի է աւելի հոովմէական համարել քան հայկական : Կողմնակի գծուած է նաեւ լուսոյ սիւնը և հայկազանց մկրտութիւնը, Սեպուհ լեռը՝ ուր այրի մը մէջ Ս. Գրիգոր կը ճգնի . քիչ մը վար կը տեսնուի Մասիս՝ վրան Նոյեան տապանը, մէջտեղը պահապան հրեշտակը և դէռ աւելի վար Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետը և իր վանքը : Պատկերի վարի կողմը գրուած է լատիներէն և գերմաներէն Ս. Գրիգորի վարքը և երկու տողի մէջ ալ կը կարգացուի հետեւեալ հայերէն յիշատակարանը . «Ով բազմաչարչար, յաղթող և քաջ նահատակ և խոստովանող վկայդ Քրիստոսի սուրբ Գրիգորիոս լուսաւորիչ Հայաստանեայց, աղօթեալ վասն ամենայն հաւատացեալ քրիստոնէից մանաւանդ քրտնաջան վաստակօրդ ստացեալ ժողովրդեանդ ազգին Հայկազունեաց : Աղերսեմ և ես անարժան և նուաստ ամենից, Լչրգուրումցի մահտեսի Յոհան մէլիքի որդի Յակոբս, որ ետու տպել արդեամբ իմով զհրաշալի պատկեր չարչարանաց և սքանչելագործութեանցդ քո ի կայսերանիստ մայրաքաղաքն Վիեննայ ի թուին Փրկչին ՌէճՂԱ. հոկտ. ժե. ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ ամէն» :

հրեշտակը յայտնապէս Որդին Աստուծոյ չի ցուցնէր, այլ կ'ըսէ. « այս Տեսչութիւնն Աստուծոյ է, որ հայի յերկիր և տայ զողաւ... Այն ահաստուածութեանն՝ հարթեաց կործանեաց ընկեաց զմուշտութիւնս յերկրէ »: Բայց Շողակաթին շարականը կը վկայէ՝ թէ ազգին քրիստոնէութեան առաջին դարերէն, այսպէս կը հաւատային տեսչեան մէջ երեւցող սքանչելի մարդը՝ ըլլալ Որդին Աստուծոյ, անոր համար և երգեր են ու կ'երգեն.

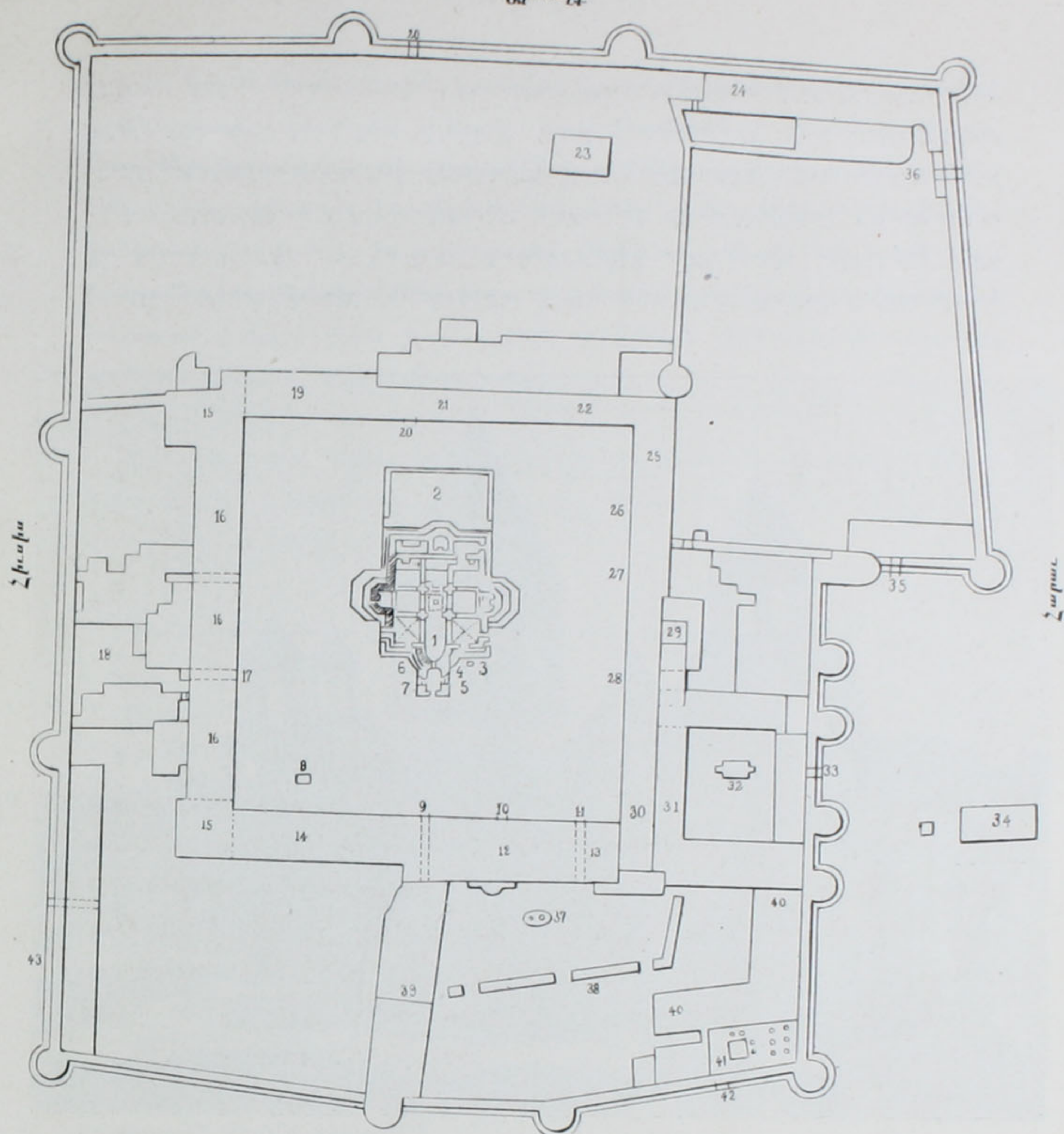
« Էջ Միածինն ի Հօրէ և լոյս փառաց ընդ նմա.
Չայնք հնչեցին Սանդարամետք անդնդոց », և այլն:

Ասկէց յատկացուած է տեղւոյն Էջմիածին անունը. բայց թէ երբ և կամ ո՞վ նախ այս անուամբ կոչած է, քննութեան կը կարօտի: Ալիշանի կը թուի, թէ շատ հին չէ այս անուան գործածութիւնն և վերոյիշեալ շարականէն վերջ առաջին անգամ գործածած է Օրբելեան՝ Վաղարշապատի Ողբին մէջ.

« Այս էս՝ այս էս՝ Էջք Միածինն
Իմ կուսածին թագաւորին »:

Տեղւոյս սրտշակի Էջմիածին կոչումն ժԵ դարէն առաջ չի յայտնուիր. և գրեթէ առաջին անգամ Աթոռոյն վերանորոգութեան ժամանակ թուրքացի Մեծօփեցիէն կը յիշուի. իսկ նոյն դարու գրոց յիշատակարաններու մէջ միասին կը գրուին Վաղարշապատի և Էջմիածնի անունները: Մայր եկեղեցոյ հետ շինեցին նաև հայրապետանոց և եկեղեցոյ սպասաւորներու համար հարկաւոր բնակարաններ: Գարձեալ Սուրբ Գրիգորի տեսիլքէն Շողակար կոչուած է խորանն, իբր նոյն տեղը « սիւն գործեաց լոյսն շողացեալ », ինչպէս կ'ըսէ Ազաթանգեղոս: Մեր յետագայ պատմիչները սովորաբար կ'անուանեն Շողակար Աստուածածին, Էջմիածին և Մայր եկեղեցեաց: Էջմիածին անմիջապէս եղաւ Հայոց բազանայապետութեան կամ կաթողիկոսութեան աթոռ, որուն առաջին բազանայապետն եղաւ Ս. Գրիգոր 302 թուին: Մինչև 453 թուականը 12 կաթողիկոսներ նստան Էջմիածին և 484 ին բազաբական հանգամանքներու ստիպմամբ Աթոռ Գուին փոխադրեցին. այնուհետև մինչև ժԵ դար զուրկ մնացած է հայրապետական աթոռ լինելէ: — Ի հնումն Էջմիածինը մասն էր Վաղարշապատի, բայց բաւական ժամանակ է որ անկէ զատուեր և մի բիշ հեռացեր է: Ամբողջովին պարսպապատ է և բառակուսի ձեւով, ունի իբր 275 մետր երկայնութիւն արեւմուտքէ արեւելք և 235 մետր լայնութիւն հիւսիսէն հարաւ. պարիսպը շինած է Սիմէոն կաթողիկոս 1768ին. հիմունքը

Արևելք

Յ Ա Տ Ա Կ Ա Ձ Ե Ի Է Ձ Մ Ի Ա Ծ Ն Ի

1. Կաթողիկէ եկեղեցի. - 2. Թանգարան. - 3. Շիրիմ Մաքսոնալտի. - 4, 5. Դանիէլ եւ Ներսէս Ե կաթողիկոսներու շիրիմներ. - 6, 7. Յովհաննէս Ը եւ Գէորգ Գ կաթող. շիրիմ. - 8. Աղբիւր. - 9. Գուռն (Գարպաս) Տրդատայ. - 10. Գ.Վ. վեհարանի. - 11. Գ.Ս. Սիւնհոգոսի. - 12. Ներքնայարկ վեհարանի. - 13. Գանձատուն. - 14. Էպիսկոպոսներու կրկնայարկ բնակարաններ. - 15. Ծառայից բնակարաններ. - 16. Միաբաններու խուցեր. - 17. Մոմատան դուռն. - 18. Մոմատուն, պարտէզ եւ բնակարաններ. - 19. Հին վարժարան. Միաբաններու խուցեր. - 20 Ճեմարանի ելք. - 21. Ծառայից եւ տնտեսի սենեակներ. - 22. Փուռն. - 23. Տպարան. - 24. Մասն (Շիրախանայ). - 25. Հացտուն եւ շտեմարան. - 26. Գարպաս Քչուկի. - 27. Տնտեստուն եւ խոհանոցք. - 28. Սեղանատուն ամարան. - 29. Սեղան. ձմերան. - 30. Մատենադարան. - 31. Ղազարապատ. - 32. Աւագան. - 33. Ղազարապատի դուռն. - 34. Լիճ եւ փոքրիկ աւագան Ներսիսեան. - 35. Մորի դուռն. - 36. Կալի դուռն. - 37. Աւագան կճեայ - 38. վեհարանի պարտէզ. - 39. Հին վեհարան (Թանապէ). - 40. Ժողովարան (Սիւնհոգոս) եւ Գիւան. - 41, 42. Բաղնիք եւ դուռն. - 43. Շուկայի դարպաս. - վեհարան՝ հաստատուած 9, 10, 11, 12, 13 թուոց վրայ:

կոփածոյ բարերով և վերին մասը ազխտով . կան տան և վեց բոլորչի բուրգեր անկեանց զլուիները և չորս կողմերը տեղ տեղ , որով ամբողջի նմանութիւն սնի : Պարսպին ներսը միջալայրը կայ հաւասարակողմն բառանկին մը , շուրջը վանաց զանազան շինութիւնները , և կեդրոնը կաթնղիկէ եկեղեցին՝ որուն չորս կողմը ընդարձակ բակ է : Այս բառանկեան և արտաքին պարսպի մէջ կան այլ և այլ կարեւոր շինութիւններ և արձակ

Էջմիածնի ընդհանուր տեսարանը :

վայրեր , ինչպէս կը տեսնուին յատակագծի մէջ : — Պարիսպը սնի չորս մեծամեծ և կամարակապ դռներ , մին արեւմտեան հիւսիսիային ծայրը որ կը նայի դէպի Վաղարշապատ և կը կոչուի Գիւղի Գարսրաւ կամ Շուկայի դռուն : Երկրորդը՝ Գռուն Ղազարապատի կը գտնուի արեւմտեան հարաւակողմը , որ մեծ բակ մը կը տանի , որուն մէջ աւազան կայ և շուրջը տխտաւորներու կամ հիւրերու բնակարաններ և ամբարանոցներ , ասոր արեւելակողմն է Գռուն Մարի կոչուածը , որ կը հանէ Ղազարապատի ընդարձակ հրապարակը . նոյն տեղը կը հանէ նաեւ հարաւային կողմի արեւելեան

ծայրէն Գոռնե Կաշի ըսուածը, ուսկից կը բերեն Աթոռոյն կաշուածներու արդիւնքը. փոքրիկ մուտք մ'ալ կայ արեւմտակողմեան հարաւային ծայրը՝ Քաղսնեաց դռնե կոչուած: Քառանկիւնը մանկու համար ալ հինգ դուռներ կան, որոնց զլիաւորն է արեւմտեան կողմինը՝ կաթողիկէի մտից գիմաց և կը կոչուի Տրդատայ անուամբ, վասն զի կը համարին թէ այն կողմն եղած է արքունի ապարանքը: Մեծ սարսուղի շինութեան յիշատակարանն արձանագրուած է Կաշի դրան վրայ, շինարար Սիմէոն կաթողիկոսի անուամբ, համառօտ կերպով 1768 թուականաւ.

Շինեցաւ բոլոր շրջապատ պարիսպ սրբոյ Աթոռոյս ի հիմանէ, ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս ազգիս Հայոց, հրամանաւ Տեառն Սիմէոն կաթողիկոսին. ի ՌՄԺԷ թուոջ մերուս:

Քուրդերէն սմանց վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները.

Ա. Յիշատակ է բուրգս Ղափանեցի մահտեսի Գրիգորին եւ որդւոցն Յարութիւնին եւ Եղիային. թվ. ՌՄԺԳ:

Բ. Շինեցաւ մեծ բուրգս արդեամբք ի յԱտրանայ Սառափ մահտեսի Զաքարիային եւ հանգուցեալ եղբօրն իւրոյ մահտեսի Գրիգորին. ի յիշատակ ամենից կենդանեացն եւ ննջեցելոցն իւրեանց. թվին ՌՄԺԵին:

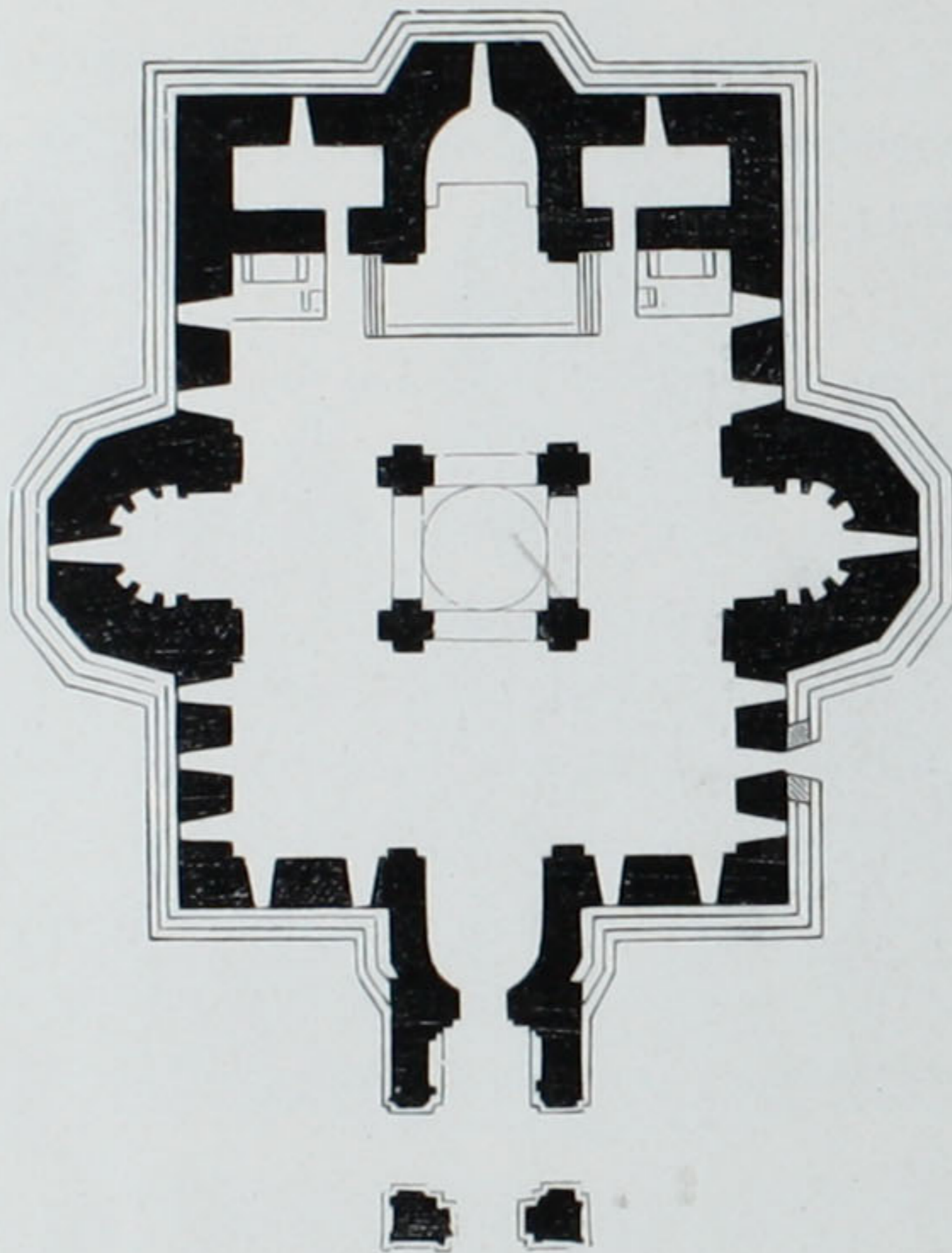
Գ. Շինեցաւ բուրգս այս արդեամբ սրբոյ Սաղիմայ Պատրիարք Տեառն Կարապետի աստուածաբան վարդապետին, ի յիշատակ իւրեան եւ հոգեւոր եւ մարմնաւոր ծնողաց իւրոց, ի ՌՄԺԶ:

Ռրիշ տեղ մը սարսուղի դրայ երկու բուրգերու մէջ տեղ արեւելեան հարաւային կողմը գրուած է.

Յիշատակ է եօթնագազաչափ տեղ ի պարրսպէն Ագուլեցի Ոսկանի որդի Յովսէփին եւ իւր կենակցին, եւ որդւոյն Գանիէլին եւ այլոցն. թվ. ՌՄԺԵ:

Էջմիածնի Գրիգորաշէն և Տրդատաշէն տաճարը թէև զանազան ժամանակաց մէջ աւերեցաւ, սակայն աւանդութիւն է, թէ չափը և ձևը նոյնպէս անփոփոխ մնացած են: Քառակուսի խաչաձև է, կարծ թեւերով և միջակ մեծութեամբ, իբր 35 մետր երկայն, 33¹/₂ մ. լայն և 23 մ. կամ աւելի բարձր, իսկ զրսի բակով միասին մինչև արեւմտեան դուռն հաշուելով

երկայնութիւնն կ'ընէ 42 մետր : Չորս սիւներ խաչաձև խարխոխներով տաճարին մէջտեղէն վեր կը բռնեն զմբէթը : Յայտնի չէ թէ ինչ նիւթով շինուած էր տաճարս Գ զարու մէջ, բայց կը թուի, թէ ոչ ամբողջովին բարէ, այլ փայտակերտ, ինչպէս էր նաեւ երկրորդ անգամ շինուածն նոյն զարուն վերջերը . վասն զի հաւանօրէն աւերեցաւ կաթողիկէս սուրբոց Մերութանէն և Պարսիկներէն, որոնք ի հիմանց բանդեցին Վաղարշապատը, և նորոգուեցաւ Մամիկոնեաններէն : Առաջին կամ երկրորդ շինութեան ժա-

Էջմիածնի կաթողիկէին յատակաձևեր :

մանակէն և հայ տառից գիւտէն առաջ քանդակուած կը թուին երկու յունաստա արձանագրութիւններ և բարձրաքանդակներ՝ ազուցուած հիւսիսարեւելեան որմնոյն բաւական վերը : Ասոնցմէ մին՝ կը ներկայացնէ Պօղոս առաքելոյն և Թեկղ կուսի պատկերները հանդերձ նոյն սուրբերու անուններով : Միւս արձանագրութիւնը, ըստ Պոտէի՝ ննջեցեալներու անուններ և աղօթք կը կրէ . բոլորակի մը մէջ կայ հաւասարաթև խաչաձև մը, շուրջը գրուած է յունարէն . « Օգնեա ամենայն աղօթոգաց յեկեղեցւոյ » . վերի երկու անկիւնները կան երկու աղանիւններ . խաչին թևերուն մէջ գրուած

է մաղթանք մը Զուգիթայի . բոլորակէն զուրս աջ կողմն կը կարգացուի « Տէր սղորմեա ծառայի քում Արքեայ » , իսկ ձախ կողմը . « Տէր սղորմեա Ելզլիղեայ » , վարն ալ կան երեք անուններ Գանիէլ, Տիրէր (Տիրայր) և Գարեգին : Այս արձանագրութիւնները մերջին անգամ ուսումնասիրեց Գ. Յովսէփ Սարցիգոսլսկի, 1901ին, Էջմիածնի Ա. Ե. Կոնստանտին վրայ գրած միջոց , որուն հայերէն թարգմանութիւնն քաղուածօրէն հրատարակուեցաւ Հանդէս Ամսօրեայի նոյն տարուան ապրիլի և մայիսի սրահներու մէջ , հանդերձ նոր և ճիշդ գծուած սրահներնրով : — Վահան Մամիկոնեանը մարզպանութեան իշխանութեան հասնելով , ինչպէս կ'ըսէ ժամանակակից Ղազար Փարպեցին , « հիմնարկեալ նորոգեաց մեծապայծառ շքեղութեամբ ըզհնացեալ գործ նախնեացն խրոց » . շինուածքի նիւթոյն վրայ թէև խօսք

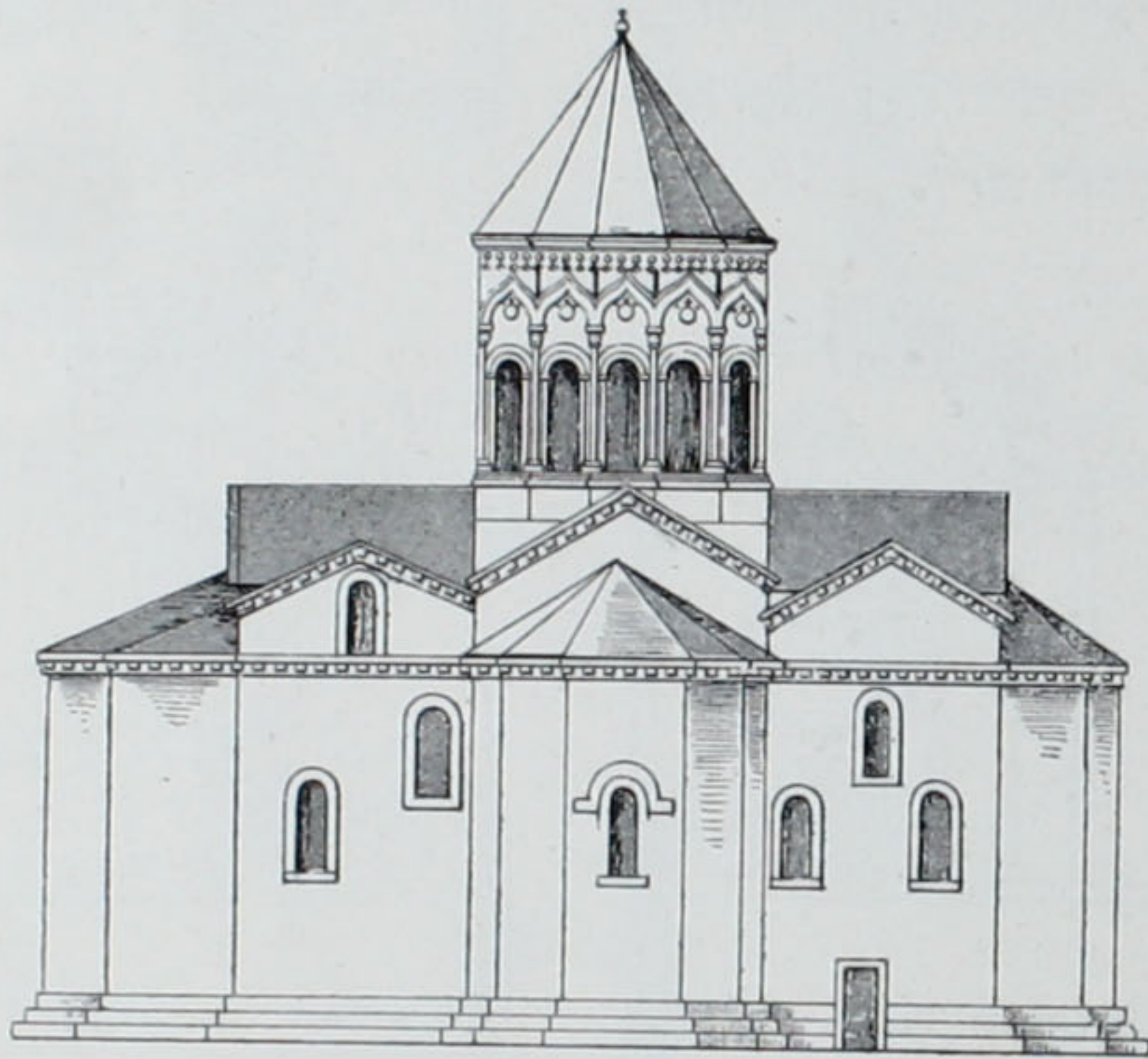
Էջմիածնի Կաթողիկէի մէջ Ս. Պողոսի և Թեկղի բարձրաքանդակ :

Էջմիածնի Կաթողիկէի մէջ յունարէն արձանագրութիւն :

չկայ, բայց հաւանական է որ բարաշէն եղած լինի և միայն տանիքը փայտեայ . վասն զի Սերիոս կ'ըսէ , գրեթէ 100 տարի վերջ Կոմիտաս կաթողիկոսի համար , թէ Ս. Հովսէփմէի եկեղեցոյն շինութենէն վերջ , « վերացոյց և զփայտակերտս սրբոյ կաթուղիկէին , նորոգեաց և զխախուս որմոյն , շինեաց զբարայարիսն » . իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս սրատիչը՝ գովութեամբ կ'ըսէ . « Շինէ զնա զեղեցկայարմար և շքնաղատես կոփածոյ բարամբք » : Շինութեան բարերը հրարղխային են՝ սեւ և կարմիր և որմերը հաստատուն ու թանձր , այնպէս որ , Մորիէ Անգլիացին կ'ըսէ . միայն սաստիկ երկրաշարժով կամ ուրաճգութեամբ կարելի է զայն կործանել : — Ներսէս Գ Շինողն , որ Առապարի Ս. Գրիգորը և Գունայ եկեղեցին շինեց , այս կաթողիկէ եկեղեցոյս մէջ ալ շինութիւններ ըրաւ . բայց յայտնի չէ

ինչ մասեր : Անյայտ կը մնան նաև Ե դարու կէսէն մինչև Ժ դար , կաթողիկոսներու Գուին նստած ժամանակ , հանդիպած բոլոր ղէպեր . բայց միայն կը յիշուի թէ միշտ պատուի մէջ էր վանքս , և զանազան կողմերէ ուխտի կու գային : — Ս . Գրիգոր Լուսաւորչի ժամանակէն հաւանական է որ կաթողիկէի մօտ վանականներու և եկեղեցւոյ սպասաւորներու յատուկ բնակարան կար , և Ասողկայ պատմչի մէկ խօսքէն , Հ . Ալիշան կը կարծէ , թէ այդ տեղը կը կոչուէր Սուրբեկայ անապատ , Վահան Մամիկոնեանէն առաջ : Վահան՝ եկեղեցին նորոգած միջոց՝ Ղազար Փարսեցի պատմիչը՝ վանահայր գրաւ , ինչպէս յայտնի է պատմութենէն . « Կամեցեալ մեծի

Էջմիածնի Կաթողիկէի հին ձեւը :

իմաստութեանն Վահանայ Մարգարանին . . . զնա իւր առաւել մերձաւոր և սիրելի առնել , շնորհէր նմա գնոյակապ և զականաւոր տեղին ի Նոր բազարի (Վազարշապատ) , որում անունն էր Սուրբ Կարողիկէ եկեղեցի , վանօքն . և նորա ընկալեալ զբանն Մարգարանին՝ խնամածէր զտեղին : Պատահեաց նմա կրել արամութիւն ի վայրապար մարդկանց . զի ի հրոյ վնասեալ փայտակերան եկեղեցւոյն » , զինքը կը մեղադրէին . այդ պատճառաւ ժամանակ մը Ամիգ գնաց , ուր տեղէն գրեց իր անձին ջատագովութեան թուղթ մը և նորէն դարձաւ Համազասպ Մամիկոնեանի բարեխօսութեամբը : Այդ թղթի մէջ Ղազար կը յայտնէ ուսումնատեաց արեղաներու նախանձը , տեղւոյն վրայ ըրած խնամքն ու շինութիւնները : Ղազարէն վերջ մինչև

Կիւրիոն, չի յիշուիր վանահայր. իսկ Կիւրիոն, Մովսէս կաթողիկոսի օրով նոյն աեսչութեան մէջ մնաց եօթը տարի, և յետոյ վրաց աշխարհին կաթողիկոս ընտրուեցաւ: Է դարու սկիզբը կաթողիկէի վանաց երէց էր Աբրահամ անուամբ մէկը, որ ի Գուին համանուն կաթողիկոսի ժողովին մէջ գտնուեցաւ. անկէ վերջ եղած է Յովհան կամ Յովհաննիկ՝ Կոմիտաս կաթողիկոսի օրով 618ին, Վաղարշապատի եկեղեցիներու նորոգութեան ժամանակ: Ասկէ վերջ Եզր՝ իբրեւ փակակալ կաթողիկէին, որ վերջը կաթողիկոս եղաւ և իրեն օրով ժամանակ մը նոյն պաշտօնին մէջ կեցաւ Յովհաննէս Մայրավանեցին: Որմէ վերջ չեն յայանուիր յաջորդներ. թերեւս անմիջապէս նոյն ատենները Արաբացոցմէ աւերեցաւ տեղը, որոնք (637-646) արշաւեցին Հայոց Ոստանի վրայ, և թերեւս Ներսէս Շինող՝ ասոնց աւերածները նորոգեց ու կարկատեց: Յայսմաւորաց համեմատ, Նունէի Խաչի պատմութեան մէջ կ'ըսուի Սփի ոստիկանին համար, թէ աւերի է « զմեծ կաթողիկէն զՎաղարշապատ՝ որ ասի Էջմիածին »: Բայց ասոր յիշատակութիւնն ուրիշ պատմիչներ չեն ըներ: Բազրատունեաց Գաղիկ վերջին թագաւորն Վաղարշապատ այցելած յիջոց, տակաւին շէն էր կաթողիկէն, բայց անկէ վերջ անյիշատակ կը մնայ և մինչեւ այն աստիճանի կը հասնի ամայանալն, որ ԺԳ դարու վերջերը Սիւնեաց եպիսկոպոսը յատուկ ողբ կը գրէ: Բայց վանքս բոլորովին ամայի և անտերունչ մնացած չլինելուն վկայ են նոյն ժամանակները այցելող ուխտաւորներն: Էջմիածնի աթոռոյն նորոգութեան գլխաւոր պատճառ եղած է թովմաս Մեծոփեցի պատմիչը, որ շատ երազարանութիւններէ վերջ, մանրամասն կը պատմէ ժողովոյն հանգամանքները, ժողովոյն ներկայ եղողները և կաթողիկոսի ընտրութիւնն, այսպէս

« Եւ այս են ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք. Յովնաննէս վարժապետն և ուսուցիչ ի սուրբ ուխտէն Հերմոնի վանից, և աշակերտք իւր Գաւիթ վարդապետ, ի տանէն Սիւնեաց, բազում քահանայիւք. — Շմաւոն վարդապետ շնորհալից աթոռոյն Ատաթէի առաքելոյ. — Գրիգոր վարդապետ և եպիսկոպոս Ս. Առաքելոյն Թագէտոսի, և միւս Գրիգոր վարդապետն և եպիսկոպոս հռչակաւոր ուխտին Հաղբատու: Իսկ ի յԱրարատեան գաւառէն, Կիրակոս վարդապետ Բռչտունցի. — Սարգիս վարդապետ Չագավանից. — Տիրացոռ վարդապետ Վանանդեցի ի Սիւնեաց. — և ի կողմանէ Վասպուրական գաւառին՝ Թոււմայ վարդապետ (ինքը Պատմիչը) և Մկրտիչ վարդապետ ի Ս. ուխտէն Մեծոփայ վանաց. — Կարապետ վարդապետ և Յովսէփ վարդապետ ի մայրաքաղաք վանորէիցն, ի սուրբ ուխտէն Աստուածածնին Խառաբաստու. — Ղազար վարդապետ ամենայն կողման Բաղիշու. — Սարգիս կամ (Ստեփանոս) վարդապետ և Յովնան վարդապետ Արժկու. — Չաքարիս վարդապետ Վարազայ մայրաքաղաք վանորէիցն, և Տէր Յովնաննէս: Եւ երկուտասանք եպիսկոպոսք աստի և անտի. Տէր Չաքարի ի Հաւուց-

թառայ, ի յազատորդեաց. Տէր Գարրիէլ Ս. Էջմեածնին. Տէր Կարապետ Յոհաննուփանից. Տէր Յովհաննէս Բջնու. Տէր Անտոն Վիրապին. Տէր Յոհաննէս Արծիշու Մեծոբայ վանից. Տէր Յակոբ Կողբայ. Տէր Մկրտիչ Բագրանու. Տէր Մարտիրոս Հաղբատու. Տէր Ազարիա Վանձասարու. Տէր Զարարիկ Նորավանից. Տէր Ստեփանոս տեղապահ Սիւնեաց աթոռոյն, ի յազատաց. Տէր Կիրակոս Սալնապատայ: Եւ այլ բազում վանորայք և կրօնաւոր սուրբ հարք, և պատուական երիցունք՝ աւելի քան զ'300 անձինս, և բազում միայնակեացք, և ազատք և որդիք ազատաց, ձեռնաւորք և տանուտէրք, և անթիւ և անհամար բազմութիւն ժողովրդեան, արանց և կանանց: Եւ ի հեռաւոր վարդապետաց և եպիսկոպոսաց՝ թղթով միաբանեալ ընդ մեզ, Աշտիս վարդապետ Ս. Խաչեցի. Յովաննէս վարդապետ Ապարանեցի. Յովհաննէս վարդապետ Վամաղիելու. Կարապետ վարդապետ Հիգնայ, Յոհաննէս վարդապետ Բարիձորոյ. և միւս Յոհաննէս վարդապետ Վամաղիելայ. և Գաշիք եպիսկոպոս, և Սահակ. Տէր Ստեփանոս եպիսկոպոս Բաղիշու, և Տէր Բարսեղ, և Տէր Աշտիս եպիսկոպոս. Տէր Յովսէփ, Տէր Գրիգոր, Տէր Թորոս գերահոջակ ուխտին Ս. Կարապետին. Տէր Պօղոս և Տէր Զարարիկ սուրբ ուխտին Առաքելոց. Տէր Կիրակոս Վանաղրին. Տէր Յովաննէս Սասնոյ (կամ Սալնոյ), և Տէր Յոհաննէս մեծահանդէս ուխտին Վարագայ. Տէր Կիրակոս Ս. ուխտին Սալնապատայ:...

Եկաք ի գեղաքաղաքն Երեւան... և որպէս յաւուր գալստեան Փրկչին ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ մեծաւ ուրախութեամբ ընդ առաջ ելին, նոյնպէս և այսօր Հայոց եղել. զի ի վաղուց հետէ անտերուհնչ կային, և ոչ էր տեսեալ այսպիսի ժողովեալ վարդապետք և եպիսկոպոսք ի մի միաբանութիւն. և սիրով ընկալան զմեզ և զժողովուրդս մեր և զամենայն եղբարքս մեր, իբրեւ զառաքեալս և զհրեշտակ Աստուծոյ, մեծամեծք և փոքունք, կարգաւորք և աշխարհականք: Իսկ ի միւս օրն եկն հրաման ի բռնաւորէն Աղուպ—բէկ անուն, և հասաք առ նա. և նա իբրեւ զթագաւոր քրիստոնէից մեծարեալ՝ մեծաւ սիրով և պատուով ընկալաւ զմեզ. և այգուցն առեալ զգօրս իւր և զմեզ զամենեսեան, փողով և թմակով, զոչմամբ բարձրագունիւ մտաք ի Ս. քաղաքն Վաղարշապատ. և հաւատացեալք և հաւատարիմ ժողովուրդն ի Քրիստոս և անհաւատքն՝ ընդ առաջ ելեալ զարմանային:... Եւ մեք ամենեքեան միաբան օրհնեցաք զԱստուած ի ձայն ցնծութեան, Փառքքեզ, Աստուած, յաղագս ամենայնի: Եւ հրաման եղել ի բռնաւորէն օրհնել կաթողիկոս՝ առանց հակառակութեան. և բազումք ի յեղբարցն յառաջ կոչեցան զալ ի յառաջնորդութիւն Թորգոմական գրոհիս. և ոչ կամեցան բառնալ զձանրութիւն դառնութեան բարձրագոյն աստիճանին. ապա յետ այնորիկ ապաւինեցաք յԱստուած, և միաբանութեամբ սկսաք աղօթիւք և պաղատանք խնդրել յԱստուծոյ, տալ մեզ առաջնորդ ըստ կամաց իւրոց:... Եւ մեք ուրախացեալ օրհնեցաք զԱստուած. և դարձեալ ի նոյն օրհնութեան ձեռնադրութեանն, արկին վիճակ ի սուրբ աւետարանն. և ել վիճակն Կիրակոս հայրապետին. և առանց հակառակութեան եկեալ կանգնեցաւ ի մէջ ահագին ատենին. և մեք հիացեալ զարմացաք ընդ հնագանդութիւն անն Աստուծոյ, և զթողուլ կամաց իւրոց. զի կարի անհնազանդ բարս ունէր, և ատէր զփառս երկրաւորս. և յիշեցաք զԱստուած, և սկիզբն արարաք ձեռնադրութեան. և ահա եկն ի ժամուն յայնմիկ արծիւ մի սաւառնեալ սաստիկ զոչմամբ, նստաւ ի վերայ գլխոյ Էջմիածնին. և թողին բազումք զհոգեւոր խրախութիւնն, ելեալ տեսին և եկեալ պատմեցին. և մեք ձեռս ի վեր ամբարձեալ՝ օրհնութիւն և փառս տուաք օրհնելոյն յամենայն արարածոց՝ ամենասուրբ Երրորդութեանն »:

Բայց ցաւալին այն է՝ որ երկու տարի միայն սլաշտօն կը վարէ Կիրակոս, վասն զի մի քանի հոգի անվաւեր հրատարակելով ընտրութիւնը, իրեն տեղ զրին Գրիգոր Մակուեցիին. այդ սխառտաւ շատ ցաւելով Թովմաս Մեծփեցին, մեղադրութեամբ և սղբալով կ'աւարտէ պատմութիւնը:

Գրիգոր Մակուեցին աթոռոյն նորոգութեան միջոց փոյթ ըրաւ ասպազովելու միաբանութեան և սպասաւորներու անտեսութիւնը. այդ սխառտաւ գնեց Վաղարշապատ աւանը կամ անոր եկամուտները, ինչպէս նաև իր յաջորդները ուրիշ զիւզեր: Այս միջոցները չեն յիշուիր եղած ո՛ր և է շինութիւն կամ նորոգութիւն վանաց և եկեղեցւոյն վրայ: Թովմաս Մեծփեցիէն սկսեալ մինչև Առաքել Գալթիթեցի 200 տարուոյ ժամանակ, ազգային պատմիչ մը չունենալով, անյայտ կը մնան մեզ տեղւոյս գէպքերը, ինչպէս նաև ուրիշ շատ եղելութիւններ. մինչև ժէ՛ պարու սկիզբը՝ Շահաբասի աշխարհակալութեան միջոց, որ մինչ հայրապետական աթոռը ծանր պարտքի տակ ընկճուած էր, Այրարատ նահանգին հետ անոր ալ ավրեց: Երբ 1629ին, Մովսէս Գ Սիւնեցին հասարակաց հաւանութեամբ կաթողիկոս եղաւ, քիչ տարուան մէջ աթոռը պարտքերէն ազատեց և սկսաւ ու ըրաւ շատ նորոգութիւններ թէ՛ վանքի և թէ՛ եկեղեցւոյ վրայ. իրեն արժանաւոր հետեւողները և անմիջական յաջորդները Փիլիպպոս Ա և Յակովբ Գ, զրեթէ բոլորովին նոր կառուցին ամբողջ շինուածքը, և պակասներն ալ շինեցին կամ փոխեցին յետագայ կաթողիկոսներն Եղիազար, Նաճապետ և աւելի Ղազար ու Սիմեոն, և զրեթէ հարիւր յիսուն տարի տեւեց (1629–1880) Էջմիածնի ամբողջական շինութիւնը. վերջը եղած շինութիւնները մինչև Մակար կաթողիկոսի ժամանակ, յաւելուածներ կրնար համարուիլ. Մակար ձեռնարկեց նորոգել կաթողիկէն և վանքի մէկ մասը:

Մովսիսի ընտրութենէն առաջ Գաւթի և Մելքիսեղեկ կաթողիկոսներու հակառակութեան ժամանակ, 1614ին, Շահաբաս խորամանկ խորհրդով և բռնի Էջմիածնէն Սպահան փոխադրած էր Ս. Լուսաւորչի Աջոյն հետ նաև տասն և հինգ քարեր Իջման տեղէն և Սեղանէն, երկու քարեղէն մեծ աշտանակներ, և այլն. այս ոճով կ'ուզէր Նոր Էջմիածին մը կառուցանել Պարսից մայրաքաղաքին մէջ, որպէս զի գաղթական Հայոց սիրաւ որսայ և զանոնք բնիկ կաթողիկէն ուժացընէ. քարերը սպահուեցան կամ ագուցան Նոր Զուգայի եկեղեցիները, իսկ հին Էջմիածինը փոխանակ աւերման, սկսաւ վերանորոգուիլ Մովսէսի գալստեամբը: Ականատես պատմիչն Առաքել, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ կաթողիկէի վիճակը. «Ամենեւիմբ ունայնացեալ էր ի ստացուածոց և կողոպտեալ ի զարդուց. ոչ զիբք, զի ոչ էր անդ ժամասացութիւն կամ ընթերցումն, ոչ զգեստ և ոչ

շուրջատ, զի ոչ էր ժամակարգութիւն և պատարագ. մինչ զի Քրիստոսի իջման տեղն և սուրբ սեղանն ոչ ունէին զժածկոցս... և մեծամեծ լուսամուտքն զորս ունի՝ ամենն ի բաց կայր առանց վանդակի. ուստի մտնալ ի ներքս թուշունք ընուին զեկեղեցին ծրասօլք, ծղօլք և այլօք զոսիօք. զոր ամենայն աուր հարկիւ սրբէաք... իսկ արտաքուստ կուսէ զլուս կաթուղիկէին և տանիքն ամենայն և երեսք որմոցն՝ քանդեալք և քարինքն թափեալք, և որմոց յատակաց վէմքն փշրեալք և ծակոտեալք. և որ... շուրջ զեկեղեցեաւն շինութիւն եղեալ էր՝ և զարձեալ աւերեալ և ի վերայ միմեանց փլուզեալ էր, այնքան բարձրացեալ էր հողն և մոխիրն, որ յամենայն կողմանց շուրջ զեկեղեցեաւն եօթն կանգուն բարձրացեալ էր աղբիւսն, և հողն եկեալ և ծածկեալ էր զհիմունս և զաստիճանս եկեղեցոյն որք կան արտաքուստ կողմանէ... Ասացեալ բանքս որք ի մէջ՝ ցուցանեն զտեղին անբնակ զոլ ի մարդկանէ. և ասեմ զիսին. ոչ էր ամենեւին անբնակ, այլ զու համարեաց իբրև զանբնակս. վասն զի կաթողիկոսունքն անդ յԷջմիածին ոչ բնակէին այլ յԵրեւան քաղաքի ի կաթողիկէ եկեղեցոջն... բայց սեւազլուխք ոմանք սինլըորք և գոհհիկք, որպէս զգեղական հողագործս որք վարձնորդիք մշակօք բնակէին յԷջմիածին, և զաւուրս տարւոյն զբազումս ի գեղորայսն անցուցանէին բան թէ յԷջմիածին»։ Այս վիճակին մէջ էր երբ Մովսէս եկաւ և աւերակները մաքրելով՝ կարկառեց տաճարին սրմերը և տանիքը. և յետոյ հողագանդ քառակուսի պարսպով պատեց. «Եւ ապա ի մէջ պարսպին յարեմտեան կողմն զդարպասս և զտունս ի պէսս ինքեանց և հիւրոց. և ի հիւսիսային կողմն և յարեւելեան կողմն՝ շինեցին խուցս ի բնակութիւն միաբանից. և ի հարաւային կողմն շինեցին զՍեղանատուն, զՓռնատուն, զՏնտեսատուն և զՀամբարստեացս ցորենոյ և այլոց նիւթոց։ Եւ ամենայն շինուածքս այսօրիկ՝ միայն պարիսպն ի հողոյ եղև շինեալ. իսկ այլքն ամենայն լիտեալ քարի և թրծեալ աղիւսով և կրով և բոով շինեցին, գեղեցիկ և վայելուչ յօրինուածով»։ Մովսէսի աշակերան և Յովհաննավանից առաջնորդ Չաքարիա վարդապետը, մէկ խօսքով կը բովանդակէ անոր շինուածքին գովեստը, բսելով. «ՉԱթոսս սուրբ ի վեր առեալ՝ հաւասար արար երկնից»։ Մովսէս իր այս բոլոր շինութեանց և նորոգութեանց ծախքերն հայթհայթեր է ազգին երեւելի և կարող անձանց յօժարակամ նուէրներով։ Պարսից և Օսմանցոց պատերազմի երեսէն աւերած կամ երկրաշարժէ վնասուած և Մովսէսի պակաս թողած փայտէ շինութիւնները կը նորոգէ յաջորդ Փիլիպպոս կաթողիկոսը. «բազմաերկ վաստակօք զամենայն շինուածսն վերստին շինեաց»։ Բովանդակ սրբատաշ քարերով բաց ի գմբէթէն. սալայատակեց նաև եկեղեցոյ

շրջապատը, և միաբաններու սենեակներու առջեւ չորս կանգուն լայնութեամբ. նոյնպէս սեղանաառան մէջ քարէ շինեց հացկերութի սեղանը և նստարանները: Այս շինարար կաթողիկոսը ուրիշ շատ յիշատակաց արժանի գործեր ևս բրտւ. երկու ձիթահանք շինեց պարսպի հարաւային կողմը, Յովհաննու վանքի մէջ եղած զպրատունը հոս փոխադրեց, Սպա-

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ զԱՆՂԱԿԱՍՏՈՒՆԸ:

հանէն Ս. Լուսաւորչի Աջը պարձուց. նոյնպէս Զէնկիի առուն բացաւ Սեւանայ ծովէն Հրազդան գետ և Արագած լեանէն բղխող գետակ մը Քասաղի հետ միացուց. յետոյ գործով Կ. Պոլիս և Երուսաղէմ գնաց և վերադառնալով, 1654 թուին սկսաւ տաճարի արեւմտեան դրան առջեւ քանդակներով զարդարուած զանգակատան շինութիւնը, Անտոն չէրկայի Ապրտեանի ծախքով, և գետ շատարած վախճանեցաւ: Ասոր աշակերան ու յաջորդը

Ս. Էջմիածնի զանգակատան ստորին կամ Աբազ դուռը:

Յակոբ կաթողիկոս վերջացուց շէնքը վայելչաձեւ գմբէթով և անուանեց
 Հրեշտակապետ . եռայարկ է և միջնայարկին մէջ կայ խորան և սեղան :
 Վերէն վար արտաքին կողմը հիանալի և սքանչելի քանդակներով զարդա-
 րուած է . վերի կամարաղլուխներու երեք կողմերը քանդակուած են երեք
 սպակերներ, արեւմտեան կողմն Յիսուսի սպակերը, որ իր աջովը կ'օրհնէ
 մենաստանը , հիւսիսային կողմն՝ Տրդատայ արքայական սպակերը , իսկ
 հարաւային կողմը , Ս . Գրիգոր լուսաւորիչ՝ հայրապետական զգեստով :
 Գմբէթն սրածայր է ութը սիւներու վրայ . ներքուստ կայ շինութեան ար-
 ձանագրութիւնը և աւարտած տարւոյն թուականը , որ է 1657 .

Ի Թագաւորութեան Պարսից Շահապասի , նաեւ ի հայրապետութեան
 Տեառն Փիլիպպոսի , Թուին ՌՃԳ հիմնարկեցաւ . (եւ ի ձեռն) Տեառն
 Յակոբայ Զուղայեցոյ , ՌՃԶ , աւարտեցաւ Զանգակատունս . ծախիւք
 Անտոն Պարոն Չէլէպիին . ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ :

Զանգակատան շինութեան ուրիշ արձանագրութիւն մ'ալ կայ եկեղեցոյ
 դրան բարաւորին վրայ , այսպէս .

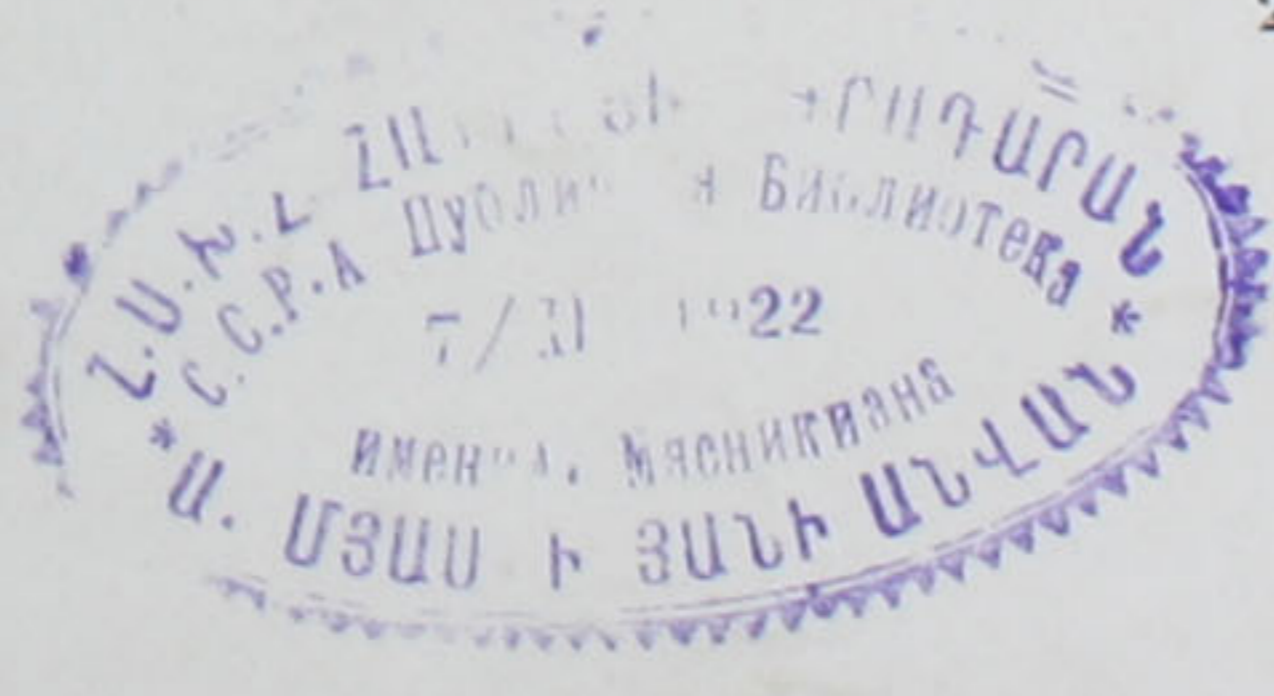
Շնորհիւ Աստուծոյ եւ օժանդակութեամբ սրբազան կաթողիկոսաց
 Փիլիպպոսի եւ Յակոբայ հրաշակերտեցաւ Զանգակատունս եւ ծաղկեցաւ
 ի ԹՎ . ՌՃԺԿ :

Կայ նաեւ Աստուածատուր կաթողիկոսի հետեւեալ յիշատակարանը ,
 մեծ գմբէթի շրջապատին ներքին կողմը .

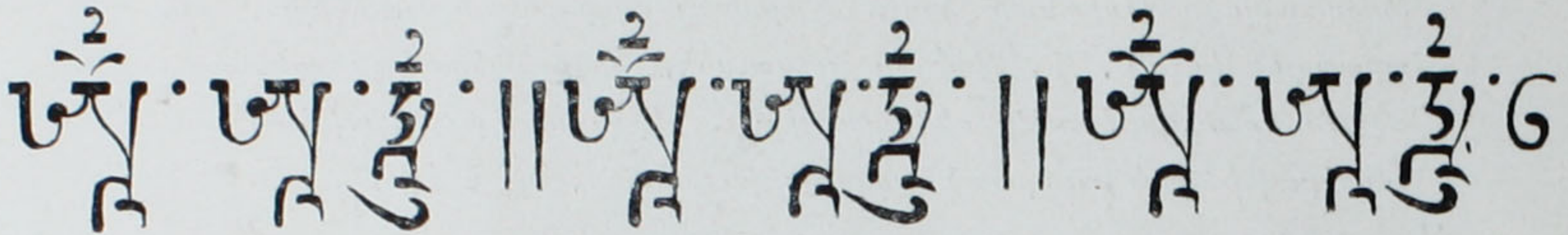
Ի Թուականութեան հայկական ՌՃԿԹ . Ես Տէր Աստուածատուր Հա-
 մատանցի կաթողիկոս ամենից Հայոց ետու նորոգել զչորեսին խախտեալ
 սիւնքն սրբոյ եկեղեցոյս , եւ զբոլոր եկեղեցին նորոգեալ եւ ծաղկեալ
 հանդերձ մարմարոնեայ շինուածովք որ ի մէջ սրբոյ եկեղեցոյս են . յի-
 շատակ հոգւոյ իմոյ , ի վայելումն տառապեալ ազգի Հայոց , եւ աստ ի
 սուրբ ամթուս զետեղեալ միաբանից : Եւ որք ընթեռնուք զարձանս զայս
 յիշեցէք զիս ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր . եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի
 Քրիստոսի . ամէն :

Էջմիածնի զանգակատան մէջ կայ թիպէթեան հոչակաւոր զանգակ մը ,
 որուն վրայ կայ թիպէթերէն արձանագրութիւն մը : — Զանգակատան

1006
 29130

գմբէթի նման և աւելի սլարդ է մեծ կաթողիկէն կամ տաճարի գմբէթը , 12 լուսամուտներով և սիւնազարդ , շուրջը վանդակապատով , բարձրացած է չորս հասարակ սիւներու վրայ , որոնք նորոգուած են Աստուածատուր , Սիւմէոն և Ղուկաս կաթողիկոսներէն , ինչպէս կը յայտնեն վարի արձանագրութիւնները :

Թիպէթերէն գրուած զանգակի :

Նորոգեցաւ սիւնս մինչեւ ի վերին կամարն հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց . արդեամբք Երեւանու Բլրցի ի Քրիստոս հանգուցեալ Եաղուբի որդի Մէլիք Միևասիև , ի յիշատակ իւրեանց եւ իւրայնոցն . ի ՌՄԻՁ Թուոջս :

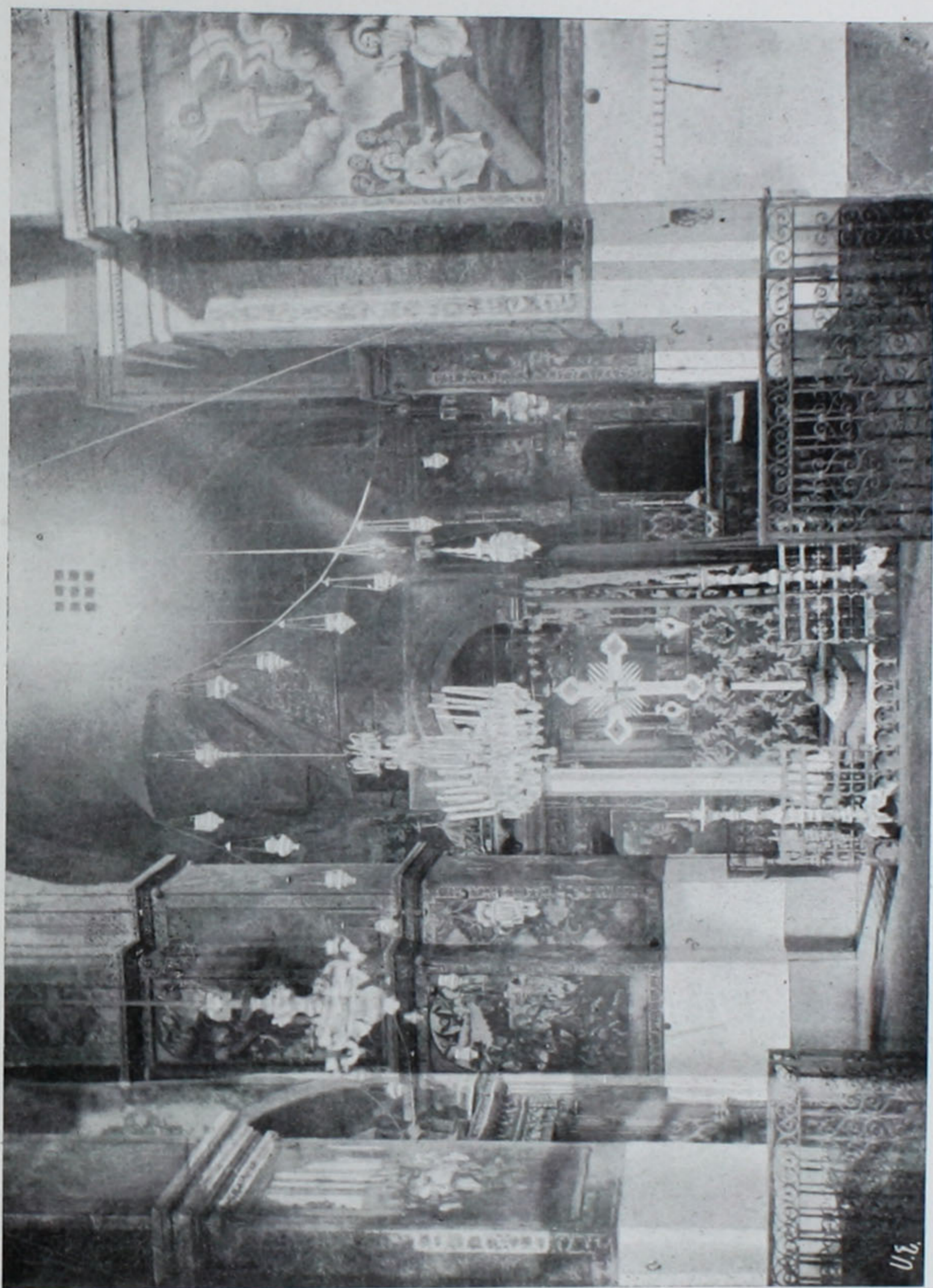
Նորոգեցաւ սիւնս ... արդեամբք Ջուղայեցի եւ ի Վան բնակեալ ի Քրիստոս հանգուցեալ Տէր Յովհաննէսի որդի Տիրացոյ Ստեփաննոսիև , ի յիշատակ իւրեանց . ի ՌՄԻՁ :

Նորոգեցաւ սիւնս մինչեւ ի վերին կամարն հոգաճութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց , արդեամբք Ագոչիցի Պասպչևան մահտեսի Կարասպետիև , ի յիշատակ իւր , եւ կենակցին մահտեսի Եղիսաբեթին , եւ որդւոյն մահտեսի Հայրապետին , եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոցն . ի ՌՄԼԵ Թուլին :

Նորոգեցաւ սիւնս մինչ ի վերին կամարն հոգաճութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին , արդեամբք Կեսարացի մահտեսի Խըտրիև , ի յիշատակ ինքեան եւ ծնողացն՝ Աբրահամին եւ Աննային , եւ եղբօրն մահտեսի Պետրոսին , եւ որդւոցն՝ Պողոսին , Սերօբէին , Յակոբին եւ Աբրահամին , եւ այլ կենդանեաց եւ ննջեցելոցն . ի ՌՄԼԵ Թուլին :

Մեծ կաթողիկէին ճիշտ ներքեւը կայ քառասին փոքրիկ կաթողիկէ մը , զոր նախ 1684ին շինեց Եղիսազար կաթողիկոսը , հանդերձ պատարագի սեղանով՝ Իջման տեղւոյն վրայ՝ որուն վէմը տարած է Շահաբաս , և շուրջը քարեայ բարձրաւանդակ շինեց՝ որպէս զի սեղանը ամենուն տեսնուի . յետոյ Աստուածատուր կաթողիկոսը վերստին Իջման տեղւոյն վրայ ,

վայելչագոյն շինեց կաթողիկէն կճեայ սիրուն սիւներով. իսկ Աբրահամ Բ կաթողիկոսը սղնձեղէն դուռագեալ վանդակներով՝ սեղանը շուրջանակի

Ս. ԷԶՄԻԱՆԻ տաճարի մէջ Իջման սեղանը:

պատեց, երկրացիկ գոներով արեւմտեան և հարաւային կողմերէն, արեւմրտեանին վրայ գրեւով 1732 թուականաւ հետեւեալ յիշատակարանը.

Ի Թուլին ՌՃՁԱ ի հայրապետութեան Աբրահամ կաթողիկոսի եւ հոգաբարձութեամբ նորին շինեցաւ շրջապատ ճաղերս Իջման տեղւոյն Քրիստոսի գեղեցիկ շինամբ. Յիշեցէք ի Տէր:

Իսկ միւս գրան վրայ Միքայէլ Կարնեցի պզնձագործը գրած է իր յիշատակարանը:

Եղիազար կաթողիկոսը շիներ է տանիքի երեք՝ հարաւային, արեւելեան եւ հիւսիսային կողմերը զանգակատան նման փոքրիկ գմբէթներ 1682 թուին: Իջման սեղւոյ սեղանէն զատ եկեղեցւոյ մէջ կան ուրիշ վեց սեղաններ, որոնց ամենահինն է Աւագ սեղանը, շինուած բեմի վրայ արեւելակողմը Շողակաթ Ս. Աստուածածին կոչուած, որուն անուամբ եւս կը կոչուի տաճարը: Հին ասեն կաթողիկէ անուամբ ծանօթ էր եւ հիմնուած կը ճանչցուի Ս. Գրիգոր Լուսաւորչէն, ուր եւ ինքն կը պատարագէր. ասոր վէմը տարաւ Շահաբաս եւ այժմ կը գտնուի Նոր Զուգայի մէջ: Սեղանիս խաչկալը ոսկեգօծ է Միածնի իջման պատկերով, փայտաշէն քանդակուած եւ նուիրուած Զմիւռնիացի ճարտարներէ, եւ ունի այս յիշատակարանը.

Յիշատակ է Իջման տեղւոյս Իգմիրցի Աբրահամ ամիրային. Շնորհաւք ամենազաւրին Աստուծոյ, որ ի հայրապետութեան Տեառն Աստուածատուր կաթողիկոսի ամենայն Հայոց կազմեցաւ եւ ծաղկեցաւ Խաչկալս ի մայրաքաղաքին Իգմիր. արդեամբք քահանայից եւ ժողովրդոց արեւելականաց եւ արուեստականաց, մեծ եւ փոքր վաճառականաց. եւ եղաւ յիշատակ ի մեծ սեղանն Սուրբ Էջմիածնի. հոգաբարձութեամբ Իգմիրու առաջնորդ Սիմէոն վարդապետին Երեւանցոյ:

Ուրիշ կերպով գրուագուած էր Խորանին ճարտարուեստ հին գուռը, գրեթէ նոյն ժամանակները, որուն պատկերը կը զետեղենք աստ: Խորանին ճակատը կայ մեծ լուսամուտ, ինչպէս նաեւ որմերու վրայ երեսնի չափ պատուհաններ, բայց անոնցմէ շատերը գոցուած լինելով եկեղեցին բիշ լոյս ունի: Երբորդ եւ չորրորդ սեղանները են Իջման սեղւոյն աջ եւ ձախ կողմերը՝ տաճարին լայնութեան երկու թեւերու մէջ, զորս կանգնեց Եղիազար կաթողիկոս, յատակը բարձրացրնելով. հարաւայինը Ս. Յովնանու Կարապետի անուամբ՝ եւ 1684 թուականու հետեւեալ յիշատակարանով.

Յիշատակ է Սուրբ Յովնաննէս Խորանս Տէր Եղիազար կաթողիկոսին. Թուլին ՌՃԼԳ:

Ս. Էջմիածնի խորանին հին դուռը:

Հիւսիսայինը Ս. Ստեփաննոսի նուիրուած է և ունի նոյն թուականաւ և ոճով արձանագրութիւն.

Յիշատակ է Սուրբ Ստեփաննոսի սեղանս Տէր Եղիազար կաթողիկոսին. Թուին ՌՃԼԳ:

Հարաւային սեղանոյն վրայ սովորաբար կը պահուի ապակազարդ զգրոցի մէջ միջակ կաթսայն սուրբ Մեռնով: Եպիսկոպոսական ձեռնագրութեան ժամանակ հոս կը շարունակեմ եպիսկոպոսները և այլ եկեղեցականներ՝ զգեստաւորեալ, ներկայացընելով եկեղեցական եօթը դասը. այն է՝ երկու քահանայ, երկու սարկաւազ, երկու կիսասարկաւազ, երկու ջահընկալ, երկու դպիր և երկու գոնապան, երկու իշխան և երկու աղքատ, իբրև վկայք արժանատրութեանց նոր եպիսկոպոսի և անոր վիճակի ժողովրդի համաձայնութեան և հաճութեան: Հիւսիսային խորանը եօթն և հարաւայինը երեք աստիճան բարձր են: Հինգերորդ և վեցերորդ սեղանները աւագ սեղանին աջ ու ձախ կողմերն են, մին Ս. Յակովբայ և Յովնանէս առաքելոց և միւսն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի. ասոնց բեմն ալ եկեղեցւոյ սովորական յատակէն բարձր է. ձեղունները կամարակապ և փայտակերտ են, զրուագեալ և նկարուած. այս սեղանները կանգնած է Աբրահամ Բ, որուն արձանագրութիւնն կը տեսնուի Ս. Յակոբեայ սեղանոյն հարաւային կողմը, 1733 թուականաւ.

Հրաշակերտեալ տաճար փառաց
Վասն զԷնման Գառլին կենաց,
Ի փրկութիւն մարդկան մեղաց,
Յանուն երկուցրն Յակոբեանց,
Եղբօր Տեառն եւ Որոտմանց.

Աբրահամու վեմին արդեանց
Ի վայելումն Հայոց ազանց.
Ի ներ թուոջ մերում ազանց
ՌՃ ութսուն եւ երկուց.
Թուին ՌՃՁԲ:

Աւագ բեմին և երկու սեղաններու մէջ տեղ կան երկու աւանդատուններ, որոնց տանիքը նորէն շինեց Սիմէոն կաթողիկոս, ամբողջ տաճարի տանիքը նորոգելու միջոց. ինչպէս կը յայտնուի արտաքուստ մեծ պատուհանին ներքեւի 1771 թուականաւ արձանագրութենէն.

Աստուծով նորոգեցաւ բոլոր տանիք սրբոյ տաճարիս եւ երկուց խորանացն իսկ ի ներքուստ եւ արտաքուստ, հոգաբարձութեամբ Տեառն

Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցոյ • եւ աշխատասիրութեամբ
լուսարար Գրիգոր վարդապետի Եղվարդեցոյ • Ի ՌՄԻ Թուին մերոյ: —
Վարպետ Գասպար:

Տ. Տ. Եփրեմ Ա. կաթողիկոս:

Անցեալ դարու սկիզբը պատերազմներու միջոց խախտեցան տանիքները
և Եփրեմ կաթողիկոսը կրկին նորոգել տուաւ կոփածոյ բարերով, գրելով
նաև սատարողներու յիշատակը կաթողիկէի և գմբէթի վարը, հետեւեալ
կերպով.

Այս ներքին դասուն տանեաց նորոգութիւնն է արդեամբ ի Ղզար բնակեալ ազնիւ Աղայ Յակոբի Գալստեան ի յիշատակ կենդանեացն եւ ննջեցելոց. ի ՌՄԿԵ Թուին.

Այս վերին դասուն նորոգութիւնն է արդեամբ ազնիւ Աղայ Մարկոսին Թառուսեան, ի յիշատակ կենդանեաց եւ ննջեցելոցն. ի ՌՄԿԵ:

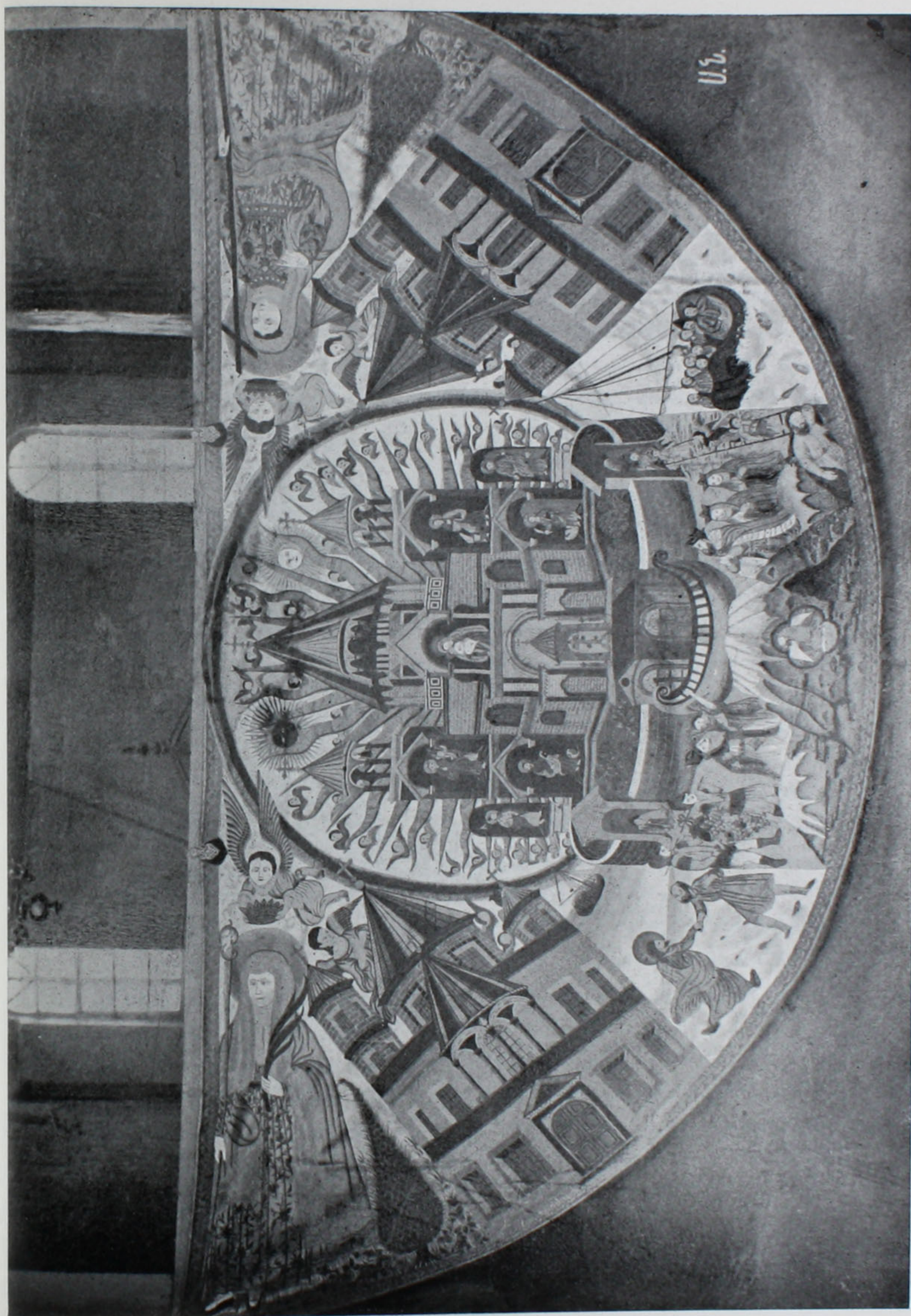
Եօթներորդ սեղանը նուիրուած է Գարրիէլ և Միքայէլ հրեշտակապետաց, և ինչպէս կանխաւ ըսինք, կը գանուի զանգակաաան երկրորդ յարկը: Երկու աւանդատուններէն մին կը ծառայէ իբրև նշխարատուն և զանձարան սուրբ մասանց և սպասներու: Էջմիածնի բազմադարեան և հոշակաւոր Մայր Եկեղեցւոյ հոյակապ ու գեղեցիկ զարդարուած թանգարանին մէջ կը պահուին հեռուեալ սրբութիւնները. Ս. Գեղարդն՝ որ առաջ Այրի վանքը կը պահուէր. հրաշագործ պատկեր Յիսուսի՝ Ամենափրկիչ կոչուած՝ որ փորագրուած է փայտի վրայ Ս. Յովհաննէս աւետարանչի ձեռքով. կենաց Փայտի մասնիկներ. Աջ և զապաթն Ս. Թաղէոս առաքելոյն, Ամենափրկիչի վանքէն բերուած. Ճկոյթ և ասամն Ս. Պետրոս առաքելոյն. Աջ Ս. Մասթէոս աւետարանչի. Մասունք Ս. Յովհաննու Կարապետի, Ս. Անդրէաս առաքելոյ, Ս. Մարկոս աւետարանչի, Ս. Նիկողայոս սբանչեւագործի և Ս. Գէորդ զօրավարի. Գազաթն Ս. Հովհաննէի և մասունք Ս. Գայիանէի. Աջ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և երկու երկաթէ քերիչներ և ուրիշ գործիքներ՝ որոնցմով շարշարած են մեծ նահատակը. Աջ Ս. Արիստակէսի, Աջ Ս. Յակովբայ Մծրնայ Հայրապետի և Նոյեան տապանի մասնիկ մը, զոր հրեշտակի ձեռքով ստացաւ Արարատայ վրայ, արծաթէ տապանակի մէջ գրուած, զոր շինել տուած է 1698ին Գեղարդայ վանքի Գաւիթ վանահայրը, ինչպէս կը յայտնէ վրայի հեռուեալ յիշատակարանը.

Կամաւն Աստուծոյ եւ մեղսամաճ եւ գծուծ Գաւիթ անարժան հաբեղէս Պռօշեցի, տեղապան վանիցս Սուրբ Գեղարդայ, շինել ետու եւ գոյնգոյն օրինվածօք զարդարեցի զպահարանս Նոյեան տապանիս փրկագործ սուրբ տախտակիս, որ այժմ կոչի Սուրբ Յակոբ. յիշատակ ինձ եւ իմ ծնողացն եւ ամենայն արեանառու մերձաւորաց. եւ որ շատ եւ որ սակաւ արդիւնք ունիցին այսմ պահարանիս՝ տէրն Քրիստոս հատուցէ ի միւսանգամ գալստեանն. ամէն: Եւ որ ոք կամեսցի հանել վանիցս սուրբ Գեղարդայ, կամ գրաւ դնել ազգայնոցս եւ այլոց, զանէ՛ծս Կայեանայ եւ Գաղսնայ եւ խաչահանվացն առցէ, եւ սեւերես գտցի. ամէն: Շինեցաւ ձեռամբ Քանաքեոցի մեղսապարտ ոսկերիչ Աւետին. Թվ. ՌՃԽԷ:

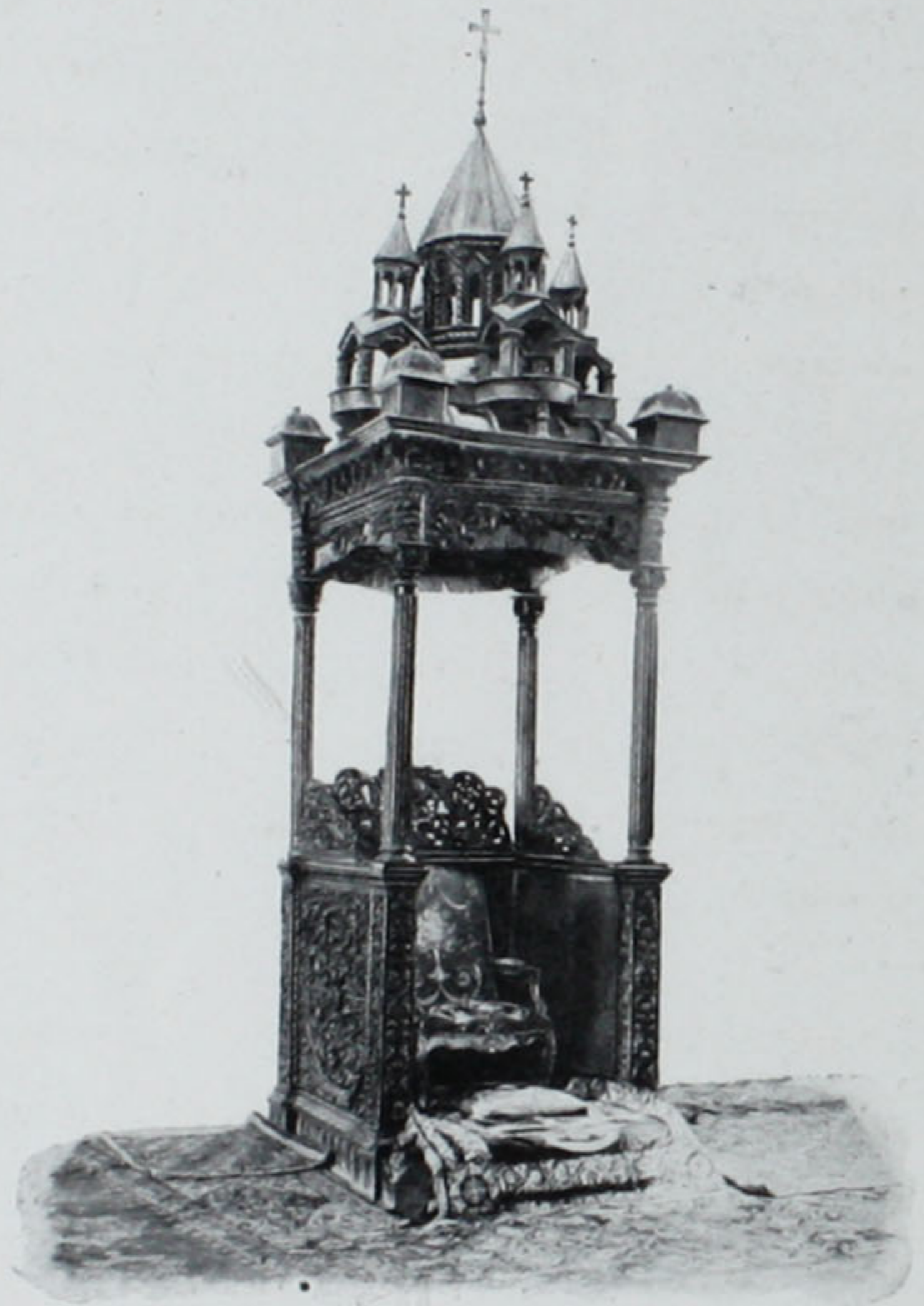
Ս. Էջմիածնի թանգարանի ճակատը:

Հրաշագործ խաչ Գեոտգարձ Պետրոս կաթողիկոսի, որով նա Սերաստիոյ մէջ ջրօրհնէքի ժամանակ, 1017 տարւոյ յունուար 6ին, գեաին ընթացքը ետ դարձուց. կան նաեւ այլ և այլ մասունք՝ արծաթի, ոսկի տուփերու, աջերու և խաչերու մէջ, թանկագին քարերով զարդարուած: Ապակեայ դարաններու մէջ շարուած են զանազան հնութիւններ, հին զգեստներ, զրամներ, կաթողիկոսներու շքանշաններ, եկեղեցական զարդեր, հին թանկագին սկիհներ, և այլն: Կան բազմաթիւ ականաւուռ միթրներ, որոնցմէ մին կը համարուի Լուկիոս Գ քահանայապետին առ Գրիգոր Տղայ զրկածը 1184ին: Այս անգին և պատուական հնութիւններէ շատերը Գէորգ Գ կաթողիկոսի օրով հաւաքուած են. թանգարանի շէնքն ալ նոյն կաթողիկոսը կառուցած է տաճարի կից՝ արեւելակողմը, որուն ճակատի պատկերը կը գննէք աստ: Այս անգին սպասուց և սրբութեանց վրայ փափաքողները կրնան աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ գտնել, Շահխաթունեանի գրքի Ա հատորի մէջ: Զգեստներու մէջ աչքի կ'ընայ նուրբ ասեղնագործութեամբ և խորհրդաւոր նկարներով շուրջառ մը՝ Չինաստանի մէջ գործուած և Հնդկաստանէն բերուած Վրթանէս եպիսկոպոսի ձեռամբ: Ընթերցողները մեր պատկերէն կրնան գաղափար մը առնուլ այդ շուրջառի, որուն մէջ տեղը նկարուած է Ս. Էջմիածնի վանքը, շուրջը շառաւիղաձեւ ճառագայթներ արձակած և իւրաքանչիւր ճառագայթի վրայ մէկ մէկ հրեշտակ. իսկ վերի մասը նկարուած է արեւ և լուսին. զանգակատան միջին կամարը նստած է Ս. Աստուածածին Յիսուս մանուկը գրկած: Ս. Ստեփանոսի և Ս. Յովհաննու Կարապետի խորաններու վերին և ներքին կամարներու մէջ նկարուած են չորս աւետարանիչները. իսկ անոնց քով կողմնակի թաղէս և Բարդուղիմէոս առաքեալները: Վանքը պարսպապատ է և հարաւային գոնէն կախուած է սանդուղ մը, որ կը ներկայացնէ Յակոբ նահապետի տեսիլքը. իսկ հիւսիսային դրան մէջ նկարուած է հայրապետ մը սաքի վրայ, որ թերեւս ըլլայ Ս. Լուսաւորիչը: Էջմիածնէն վար կը տեսնուի Մասիսը՝ Նոյեան տապանով, որուն աջ կողմը ձեռնամաձ ծնկի եկած են Տրդատ, Աշխէն և Խոսրովիդուխտ և կողմնակի կը ներկայանայ նաև մը՝ մէջը Յիսուս իր աշակերտաց հետ ալէկոծեալ ծովի վրայ. ձախ կողմը Յակոբ Մծբնայ հայրապետը հրեշտակէն կ'ստանայ տապանի մէկ մասը. կողմնակի երկու հոգի ուսերու վրայ բարձած կը տանին ողկոյզ մը և ասոնց կողքին՝ Յիսուս կը փրկէ Պետրոսը ընկզմելէ: Մասիսի ճիշդ կեդրոնը կայ խորհրդաւոր արծիւ մը: Շուրջառի աջ և ձախ կողմերը նկարուած են Հոփսիմէ և Գայիանէ կոյսերը իրենց վկայարաններով, մին ձեռքը բռնած խաչակիր գաւազան մը և միւսն հովուական:

Ա. Ն. Կղզիաձորի Հնդկաստանէն բերուած ասեղնագործ շուրջաւոր:

Էջմիածնի թանգարանը փակուած է երկաթեայ զոնով, սրուն բանալիները երեք են և կը գտնուին մին կաթողիկոսի մօտ, մին գանձապետի և մին սիւնհոգական անդամներու մօտ, առանց այս երեքին բացուիլը անկարելի է: Տաճարի մէջ կան երկու կաթողիկոսական աթոռներ. մին՝ ընկուզի փայտէ շինուած, շատ գեղեցիկ քանդակներով, և ունի փոքրիկ գմբէթ՝ հինգ փոքրիկ կաթողիկէներով. աւանդաբար կը պատմուի թէ Հոովմէն ընծայ զրկուած է. միւս աթոռն ալ ընկուզի փայտէ է բայց աւելի ընդարձակ. զարդարուած է մանր սասափներով և կրիայի ոսկրի կտորներով. ասոր բոլորածե գմբէթը հաստատուած է չորս բարակ սիւներու վրայ և ունի չորս փոքրիկ կաթողիկէներ. վրան կայ հետեւեալ յիշատակարանը. «Շինեցաւ Պատրիարքարանս ի յիշատակ մահտեսի Միևասի որդի Սեդրոսիև, և կարմրակցի Նագարի որդոց՝ մահտեսի Առաքելոյն, Մարտիրոսիև և Յարութիւնիև, և ամեհայն զարմից եռցիև. բուիև ՌՃՀ. ի հայրապետոշրեան Տեառն Աստուածատրոյ սրբազան կարոշիկոսիև ամեհայն Հայոց, և հոգաբարձոշրեանք Տեր Յովհաննէս և Տեր Պետրոս վարդապետաց »:

Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսական գահ:

Տաճարի բոլոր ներքին որմերը և առաստաղը ներկուած են Ղուկաս կաթողիկոսի ժամանակ, 1686ին, Յովնաթան ճարտարին ձեռքով. նկարներն են սրբոց պատկերներ, զանազան արարական զարդեր, ծաղիկներ, թռչուններ, ևն. այս նորոգութեանց յիշատակարանը գրոշմուած է մեծ կաթողիկէի ստորին շրջապատի խարքսիին վրայ.

Ի Թուլին ՌՃԼԵ. Շնորհիւն Աստուծոյ Տէր Ղուկաս կաթողիկոս վերըստին նորոգել ետու զխախտեալ երկուս սիւնս սրբոյ տաճարիս, ապա եւ զբոլոր մէջս սորին որ անշքացեալ էր՝ նորապէս բուեալ ծաղկեցուցի

հանդերձ խորհրդաւոր պատկերօք, իմս գոյլւք ստացելովք ի յօրհնեալ ժողովրդոց մերոց. ի յիշատակ ինձ եւ իմոցն, ի վայելս ազգի Հայոց եւ միաբանից սրբոյ անոռոյս. Արդ խնդրեմ ի վայելողացդ յիշել զիս յարժանահայց յաղօթս ձեր առ Աստուած. յորմէ եւ դուք յիշեալ լիջիք. ամէն:

Կան նաեւ կտաւի վրայ նկարուած բաւական թուով սրբոց պատկերներ, շատերը Սանտիանոս Լեհացիէն և նազաշ Յովնաթանէն նկարուած. Հատ մ'ալ զրկած է Քէր Փորթըր Անգլիացի ուղեւորը, որ հիւրասիրուած էր Եփրեմ կաթողիկոսէն, և կը ներկայացնէ Յիսուս՝ մանուկները օրհնելով: Տաճարը ունի երեք դուռ, զլիսաւոր դուռը արեւմտեան կողմը զանգակատան ստորին յարկի մէջ է. միւս երկուքը՝ որ առաջինէն աւելի փոքր են, հիւսիսային և հարաւային պատերու մէջ են: Կայ նաեւ ուրիշ դրան մը տեղը Ս. Լուսաւորչի սեղանին մօտ, որուն համար աւանդաբար կ'ըսուի, թէ միայն կաթողիկոսներու, թագաւորներու և անոնց ընտանեաց համար եղած է: Եկեղեցւոյն արտաքին կողմերը և երեսները պարզ և անպաճոյճ են. հիմքերու մօտ շուրջանակի կը պատեն երեք սանդղաձեւ աստիճաններ, որոնցմէ վեր որմերու ստորին մասը չորս կարգ քարով նորոգած է Ղուկաս կաթողիկոսը, ինչպէս կը յայտնէ 1784 թուականաւ արձանագրութիւնը.

Յօգնականութեամբն Աստուծոյ նորոգեցան ներքնաշարեալ չորս կարգ քարինքս բոլոր որմոց լուսանկար սրբոյ տաճարիս, հոգաբարձութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, արդեամբ Ակնայ Ապուշեխցի եւ ի կոստանդնուպօլիս բնակեալ ի Քրիստոս հանգուցեալ մահտեսի Յովհաննէսին եւ այլ ամէն իւրայնոցն. Թուին ՌՄԼԳ:

Դարձեալ դէպ ի վերով խաչքարի մը վրայ արձանագրուած է հետեւեալը.

Սուրբ Խաչս աստէն արձան դնի	Սուրբ տաճարիս բազմաշխատի,
Միջնորդ առ տէրն համայնի,	Չոր ի ներքուստ եւ արտաքուստ
Վասն Ղուկասու հայրապետի	Շքեղաշուք նորոգողի:

Որմերու ստորին կողմերը շատ անգամ նորոգուած են, այդ պատճառաւ աւելի հին են որմերու վերին կողմերը: Տաճարի շուրջ եղած ընդար-

ձակ բակերը նախ սալարկեցան Յակովբ կաթողիկոսի ժամանակ 1658ին, արդեամբ Յովհաննավանից առաջնորդ Չաքարիա Վաղարշապատեցոյն, որ շատ նախանձաւոր էր Էջմիածնի շինութեան. սա 1659 թուին վախճանելով թաղուեցաւ զանգակատան առջև արեւմտեան կողմը, իրմէ սրատրաստած տապանի մը մէջ: Հարիւր քսան և եօթն տարի վերջ Ղուկաս կաթողիկոսը նորոգել տուաւ այս սալայատակը և իր յիշատակարանն գրեց աւագ դրան հիւսիսակողմը.

Կամաւն Աստուծոյ նորոգեցան սրբոյ տաճարիս շուրջանակի սալայատակքն, հոգաբարձութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, ծախիւք ի Սուրբամբ բնակեալ Գերաքեանց բարեպաշտ Յովնակեան Աղային վասն հոգւոյ իւրոյ եւ իւրայոցն, հօրն Յակոբին եւ մօրն Մեհրաբանին, եւ նոցին ծնողացն Գերաք Աղային եւ Թագուհւոյն, Աղամալին եւ Վալիտային, եւ եղբարցն Աւետիքին, Գերաքին եւ Աբրահամին. եւ քերցն՝ Ազիզին, Թագուհւոյն եւ Խաթունին. եւ կնոջն Կիւլիստանին, եւ դստերացն Վալիտային եւ Թիրվանատային, եւ այլ կենդանեաց եւ ննջեցեւոցն, որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. ՌՄԼԳ թուին:

Աւագ դրան հարաւակողմն ալ կը տեսնուի Տփղիսեցի կրօնականոր և բանուոր նուիրատուաց արձանագրութիւն մը՝ 1682 թուականաւ.

Կամաւն Աստուծոյ մեր Թիֆլիզու ամենայն ասնաֆ եւ դուքանտար խոստացաք տարէնն ամէն դուքան մէկ մէկ չարէք մոմ տալ Սուրբ Էջմիածնայ. եւ միաբանք Սուրբ Աթոռոյս խոստացան հինգ նաւակատեացն զմեզ պաշտամամբ եւ պատարագօք յիշատակել. ի թուին ՌՃԼԱ, ի հայրապետութեան Տեառն Եղիազարու:

Գլխաւոր դրան առջեւ և երկու կողմերը թաղուած են առանձին տապաններու մէջ կաթողիկոսներէն ոմանք. ինչպէս, Աղեքսանդր Ա, որ ունի հետեւեալ տապանագիրը.

Հազար հարիւր ԿԳ թուին վախճանեցաւ Տէր Աղեքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց, եւ եղաւ յայսմ դամբարանի. միով Տէր ողորմեայիւ յիշել զձեզ աղաչէ, ով հանդիպողք բարի:

Աղեքսանդր Բի տապանագիրն ալ հետեւեալն է.

Քրիստոս որդի Հաւր Մրածին Յարքայութիւն մոյծ երկնային .
 Դատող բնութեանս մարդկային Որ արդ հանգեաւ ըստ քում բանին ,
 Յորժամ փառօք գայցես կրկին՝ Աստէն եղաւ մարմին նորին .
 Յիշեա ողորմութեամբ քոյին Հազար եւ երկերիւր ամին ,
 Զհայրապետն մեր զհոգելին՝ Զորրորդ եւս ընդ ամն բարդին ,
 Զտէր Աղէքսանդր Բիւզանդացին . Նոյեմբերի մետասանին :
 Արժանաւոր սրբոյ գնդին ,

Հոն են նաև Գանիէլի, Յովհաննէս Ըի, Ներսէս Եի, շիրիմները որոնց
 մօտ է Պարսկաստանի Անգլիացի դեսպան Մաքսոնալտի շիրիմը : Միաբան-
 ներու գերեզմանատունն է վանքի հարաւ արեւելեան կողմը, Ղազարապատի
 մօտ :

Տեղւոյս կաթողիկէ եկեղեցիէն վերջ նշանաւոր վայրն է կաթողիկոսա-
 րանը, որուն առաջինները Պատրիարքարան անունը կու տային, իսկ այժմ
 Վեհարան կ'ըսուի, և կը գտնուի վանքի ներքին քառակուսւոյն արեւմտեան
 կողմը և Տրդատայ կամարակապ դրան աջ կողմը զէպ ի հարաւ : Էջմիածնի
 առաջին նորոգող Մովսէս կաթողիկոսը նախ շինած էր նոյն կողմը՝ բայց
 զէպ ի հիւսիս . յետոյ իր յաջորդը Փիլիպպոս աւելի վայելուչ կերպով շինեց
 ներքնայարկին վրայ . իսկ Ղազար կաթողիկոս վերստին շինեց այժմեան
 դիրքով, ընդարձակ և շքեղ, տասը սենեակներով . հարաւային ծայրը կա-
 մարայարկ մեծ քառակուսի զահլիճ մը շինելով, որուն հիւսիսակողմը
 պատշգամ կայ, արեւելակողմն՝ սեղանատան մտից դուռը և արեւմտակողմը
 Ղազարապատ հանող դուռ մը, որուն վրայ կը տեսնուի Ղազար կաթո-
 ղիկոսի յիշատակարանը .

Հաստիչն հանուրց ի ներկայումս զմեզ սիրեաց .
 Զտէր Ղազարոս զիւր սիրելին մեզ պարգեւեաց .
 Որ զսուրբ Աթոռս սովիմբ ձեռամբ նորոգեաց,
 Եւ հիանրաշ կերտեցելովք յոյժ զարդարեաց .
 Եւ ի պատիւ վայելչութեան Մօրբս փառաց
 Եւ ի պարծանս մերոց ազգաց Հայոց Մեծաց :

Գահլճին արեւելակողմը ուրիշ դուռ մ'ալ բացաւ, որ անկէ ելնէ կա-
 թողիկոսը հանդիսի օրերը սեղանատուն մանելու համար . այս դրան վրայ
 եւս արձանագրած է նոյն կաթողիկոսը .

Շնորհօք Արարչին չքնաղ յօրնամբ՝
 Կառուցեալ կանգնեցաւ բազմածախ արդեամբ
 Պատրիարգարանս այս գեղեցիկ տեսլեամբ,
 Մեծին Ղազարու սրբազան վեհին ձեռամբ. 1190.

Սիմէոն կաթողիկոսը աւելցուց նաեւ կաթողիկոսի ձմեռային բնակարանը՝ մեծ ու փոքր սենեակներով: Արեւմտեան կողմի հիւսիսային մասը, ամբողջ հիւսիսակողմը և արեւելակողման մէկ մասը, միաբաններու երկայարկ բնակարանները կը գտնուին. սասրին յարկը՝ ընդհանրապէս աւաղ

Ս. ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ միաբանութեան սենեակները:

աստիճանաւորներու, արքեպիսկոպոստներու, եպիսկոպոստներու, վարդապետներու, և այլն. վերին յարկը՝ սարկաւազներու, կղերիկոսներու և այլոց: Հիւսիսակողման արեւելեան ծայրը կը գտնուին ծառաներու և սպասարաններու բնակարանները: Միաբաններու ճիշդ թիւն չէ կարելի որոշել, վասն զի մերթ կը յաւելու և մերթ կը նուազի, սակայն միշտ հարիւրէ աւելին. 1685ին Եղիազար կաթողիկոսի օրով, յիշատակագիր մը կ'ըսէ անոր համար. «Տէր Աստուած տացէ սմա յերկար կեանս. զոր (զԷՋՄԻԱԾԻՆ) վայելչագարդ վայելչացոյց, և գեղեցկագարդ պայծառացոյց զսուրբ աթոռս, միաբանօք մինչեւ աւելի քան զհարիւր յիսուն այր, մեծ և փոքր, սեւազլուխք և եկեղեցոյ մանկունք»։ Վանքի քառակուսոյն արեւելեան կողմը

Ս. Կջմիածին — Պէտրոզեան ձեմարանը:

մեծ մասամբ սեփական է ուսումնարանի . վարժարանը Յովհաննավանքէն յԷջմիածին փոխադրուելով, բաւական բարդաւանկեցաւ ժէ գարու վերջը և ժԲ՛ սկիզբը . հոն ուսաւ հայերէն զպրութիւն նաև վարդան Յովնանեան՝ որ յետոյ Լեհահայոց եպիսկոպոս եղաւ : Սիմէոն կաթողիկոսը երկու վար-

Տ. Տ. Գէորգ Դ Կաթողիկոս :

ժարան շինեց ամրան ու ձմրան՝ հիւսիսային կողմը , որ ուսուցիչ զբուեցաւ Պետրոս Բերթումեանց կամ Ազամալեան՝ անուանի գիտնական եպիսկոպոսը : Այս վարժարանն յետոյ անդռոյն խոնարութեան պատճառաւ ձգուեցաւ և անցեալ գարու սկիզբը փոխադրուեցաւ արեւմտակողմը , Տրդատայ

զրան վերնայարկը. տարիներ վերջը (1813), Եփրեմ կաթողիկոսի ժամանակ նոր վարժարան շինուեցաւ վանքի արեւելակողմը: Ժամանակի յատաշարխմութիւնն և ուսմանց ու գիտութեանց բարգաւաճանքը կը պահանջէին բարձրագոյն ուսումնարան մը, և այդ նպատակի համար արգիւնաշատ Գէորգ Գ կաթողիկոսը, անձնական և ազգայիններէ նուիրուած մեծ գումարով հիմնեց իր անուամբ կոչուող հոյակապ Գեորգեան ձեմարանը՝ արեւելեան կողմը, մեծահանգէս նաւակատիք կառարելով 1874 տարուոյ սեպտեմբերի մէջ. բայց զրեթէ ամիս մը վերջը (հոկտ. 16ին) զիպուածով կրակ իյնալով տասը ժամ հրդեհելով շէնքին կէսը այրեց. սակայն շուտով և արիաբար վերստին շինեց. կարգեց գիտնական ուսուցիչներ զանազան ուսմանց և լեզուներու, յատուկ կանոններով և 80ի չափ աշակերտներով, յետոյ շինեց նաեւ աշակերտաց ննջարան և հիւանդանոց: Ճեմարանի հիւսիսային կողմը վերին ճակատի վրայ կայ շինութեան յիշատակարան: — Արեւելակողման հարաւային ծայրը՝ Մովսէս կաթողիկոսի օրէն շինուած էր հացի փուռ, զոր Փռնատուռն կը կոչեն և նորոգուած է Աբրահամ Բ՛ 1731ին: Փռան հարաւակողմը Սիմէոն կաթողիկոս շինել տուաւ Համբարսեւոց, որ և այժմ կը կոչուի Օշականայ սմբար, վասն զի այն զիւզին բերքերը հոս կը պահէին, Ղուկաս կաթողիկոսն ալ ուրիշ արմատաց կրկնայարկ սմբարանոցներ շինել տուաւ, հարաւակողման արեւելեան ծայրը, Քչուկի կոչուած զրան մօտ, որուն կամարին վրայ արձանագրուած է շինութեան յիշատակարանը՝ 1785 թուականաւ.

Շնորհիւն Աստուծոյ շինեցան կամարակապ դուռնա եւ արեւելակողման ներքնայարկքս, որք են վեց խոշոր եւ մի Համբարսեւոց բրնձոյ, հանդերձ կցորդ շինուածովքն. հոգածուծեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբք Ձուղայեցի Էմեիագեան Խաչիկ աղային, ի բարի յիշատակ իւր եւ կենակցին իւրոյ Մարիամ խամթունին, եւ որդւոյն իւրեանց Մովսէս աղային, եւ այլ ամէն կենդանեաց եւ ննջեցեւոց իւրեանց ի ՌՄԼԳ թուին:

Ասոնց կից հարաւակողման թեւին արեւելեան մասին մէջ էր մեծ Խոհանոցը, վերաշինուած Ղուկաս կաթողիկոսէն. վասն զի զայն կանխաւ 1718ին շինած էր Աստուածատուր կաթողիկոսը՝ Տեառնատուռն կոչելով, ինչպէս կը ցուցնէ արտաքուստ հիւսիսային սրմի վրայի արձանագրութիւնը.

ՌՃԿԷ թուին եւս Համատանցի Տէր Աստուածատուր կաթողիկոս ետուռ շինել Տեառնատուռն ի վայելումն Սուրբ Էջմիածնիս միաբանից:

Էջմիածնի մէջ առաջին անգամ սպարան հաստատած է Սիմէոն կաթողիկոսը 1771 թուին, արտաքին պարսպի արեւմտեան կողմը, որուն յիշատակարանն արձանագրուած էր զրան վրայ այսպէս.

Աստուծով հաստատեցաւ Տպագրատունս նոր ի նորոյ ի սուրբ Աթոռս Էջմիածին ամենայն պարագայիւքն, հոգաբարձութեամբ Տեառն Սիմէոնի սրբազան կաթողիկոսին Երեւանցոյ, արդեամբ Ջուղայեցի ի Հինդբնակեալ բարեպաշտան Գրիգոր Աղային Խոջաջանեան որ մականուամբ Չարիկեց. ի յիշատակ իւրեան, եւ իւր ի Քրիստոս հանգուցեալ ծնողացն՝ Միքայէլին եւ Մամխաթունին, իւր կենակից Մատինային, եւ վաղաժառամ Միքայէլ որդւոյն, եւ քերցն Անամարիային եւ Զիպիտային. հօրեղբարցն՝ Եղիազարին, Սաֆարին եւ Աղէքսանդրին. պապուն Գրիգորին եւ կենակից Թագուհւոյն, եւ հօրաքեռն Զիփազատային, եւ մեծ պապ Յակոբջանին, եւ հաւրեղբօր դստերացն՝ Պէկզատային եւ Գիւլնարամին, եւ այլ ամենայն հին եւ նոր ննջեցելոցն նորին: Այսու պայմանաւ՝ զի ի տարին Բ անգամ ի տաւնի Լուսաւորչին եւ Հրեշտակապետացն ի սուրբ Աթոռոջս պատարագ մատչիցի հանդիսաւորութեամբ, յիշելով զնոսա. որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. ամէն. Թ. ՌՄԻ:

Կար նաեւ թղթատուն՝ 1776ին հաստատուած: Այս առաջին սպարատունը յետոյ փոխադրուեցաւ վերոյիշեալ խոհանոցի տեղը և ի վերջոյ, Մակար կաթողիկոսի օրով, կառուցուեցաւ վանքի արեւելեան կողմը զբանուող մեծ հրապարակի հարաւակողմը. կանոնաւոր, բնագարձակ, ազատ և սպարան անուանելու արժանի շինութիւն մի է. իր մէջ կը սպարունակէ առանձին բաժանմունքներ, ձուլարան, մթերանոց, գրաշարներու սրահ, սպագրատուն՝ երեք ձեռաց և երկու արագատիպ մամուլներով: Մ. Սահասարեան և Յ. Ս. Անանեանց և թերեւս ուրիշներ ալ, սպարանիս ճոխութեան և հարստութեան զլխաւոր սթաճածաններն եղած են իրենց նպաստներով: 1869էն սկսեալ հաս կը սպուի Արարատ ամազիրը. սպուած են ու կը սպուին նաեւ ուրիշ գրքեր, որոնց մէջ յիշելու արժանի է մեծագիր Ճաշոցն: Վանացո հարաւային թեւին ամբողջ միջին և արեւմտեան մասը կը գրաւեն ամարան և ձմերան երկայն սեղանատունները՝ իրարու կից, նշանաւոր բնագարձակութեամբ և քարէ ամուր շինուածքով, մինչև երկու հարիւր հոգի կրնան բնուանիլ: Սեղանատունն ի հնուց կառուցուած և երկուքի բաժնուած էր. ամանայինը Սիմէոն կաթողիկոսը վերստին շինել սուաւ կոփածոյ բարերով. բայց Ղուկաս կաթողիկոսը նոր շինութեամբ

աւելի ընդարձակեց, սեղանները ու նստարանները ամբողջ միակաուր քարերով շինելով և արեւմտեան ծայրը զբաւ կաթողիկոսի պահը՝ չորս սիններով կաթողիկէի մը ներքեւ, սը յետոյ փոխադրուեցաւ արեւելեան ծայրը. միայն հանդիսի օրեր հոն կը բազմի կաթողիկոսը միաբաններու հետ : Կրկին դսներով ասկէ կը մտցուի ձմրան սեղանատունը, զոր ըստ արձանագրին 1713ին նորոգած է Ազեբասանդը կաթողիկոսը.

Ի Թուին ՌՃԿԲ եւ Ջուղայեցի Աղեքսանդր կաթողիկոս ամենայն Հայոց շինեցի սեղանատունս ի վայելումն սրբոյ Էջմիածնի միաբանից վասն ձմռան :

Ս. Էջմիածնի տպարանը :

Նոր խոհանոցն է ամրան սեղանատան հարաւակողմը՝ գրեթէ հարաւակողմեան թեւին միջախայրը. անոր մօտ են մատանն, գինետուն և սառնատուն, որոնց ամենուն վրայ է ընդարձակ ամբարանոցը, շինուած Ղուկաս կաթողիկոսի օրով, 1788ին, Ջուղայեցի Մարգար Խալքարեանցի ծախքով, ինչպէս կը տեսնուի արձանագրութենէն.

Յաջողմամբ ամենակարողին Աստուծոյ եւ հոգածութեամբ Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին ամենայն Հայոց նորոգեցաւ ի հիմանէ Սեղանատունս եւ փոքր սրահս հանդերձ ամենայն վերնայարկօքն, ծախիւք Ջուղայեցի Խալքարեանց ի Բաղտատ բնակեալ Մարգար աղային. ի յիշա-

տակ ինքեան եւ հոգեւոյս ծնողացն իւրոց Աւետին եւ Ովսաննային, եւ քեռն իւրոյ Աննային, եւ կանանցն իւրոց հանգուցեւոց եւ կենդանեաց, եւ այլ ամենայն իւրայնոցն. ի ՌՄԼԷ Թուակամի:

Ս. Էջմիածնի աւետարանի փղոսկրեայ կազմ:

Եպիսկոպոսներու սեղանատունը առանձին է արեւմտեան և հիւսիսային թեւերու անկիւնը, հին շուկայի մօտ: — Հարաւային կողմը ամառնային սեղանատան և Ղազարապատի դրան վրայ, կաթողիկոսարանի մօտ շինուած է Էջմիածնի հարուստ Մասենադարանը կամ Գրատունը, ուր առանձին խնամ-

քով պատրաստուած պահարաններու մէջ գասաւորած են հին ու նոր ձեռագիր և սպեալ գրքեր, թէ՛ մագաղաթի և թէ թղթի վրայ. կան գեղեցիկ նկարներով զարդարուած ձեռագիրներ. աչքի կ'իյնայ ի միջի այլոց փղոսկրեայ կազմով ձեռագիր Աւետարան մը՝ Պարսկաստանէն բերուած. հրաշակերտ է ասոր կողքի վրայի բարձրաքանդակ նկարն, որուն գաղափար մը կրնայ տալ մէկ կողմի նկարը : Մատենադարանի մէջ կը գտնուին կաթողիկոսներու հրովարտականները զարդարուած կայսերական կնքով : Յակոբ վարժապետ Կարինեանի 1863ին ի Տփղիս հրատարակած ցուցակի մէջ նշանակուած են 2340 ձեռագիր մատենանք, որոնց վրայ յետոյ մինչև ցարդ աւելցեր են ուրիշ շատեր : Բոլոր Եւրոպացի բանասէր ուղեւորները մեծ փափաքով խնդրած են տեսնել ու քննել տեղւոյս գրքերը, բայց քիչեր կրցած են տեսնել : 1837ին գրատունը ընդարձակած միջոց՝ գրքերը նիւթի կարգաւ գասաւորեցին : 1879 թուին Գէորգ կաթողիկոսը գրատան առջև առանձին սենեակ մը պատրաստել տուաւ, իբրև Ընթերցարան :

Վանացի ներքին քառակուսիէն դուրս եղած գլխաւոր շէնքերէն մին է Սիւնհոգոսի կամ Սինոզի տաճանը և զիւանատունը՝ արեւմտեան հարաւային կողմը, ուր առաջ հիւրանոց էր Փոքր Ղազարապատ անուամբ : Սինոզը հաստատուած է Ռուսաց կայսեր հրամանաւ 1836 թուին, և գործել սկսաւ 1837ին Կարբեցի Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով, սա իբրև վերահսկող և սահմանիչ է Էջմիածին Աթոռոյն եկեղեցական գործոց տեսչութեան, որուն նախագահն է կաթողիկոսը և անդամները՝ երկու արքեպիսկոպոս, երկու եպիսկոպոս, չորս վարդապետ, հոգաբարձու և քարտուղար հանդերձ գրագիրներով, և այլն : — Պարսպի արեւմտեան հարաւային անկիւնը կը գտնուի բաղնիքը, որուն անուամբ կը կոչուի նաեւ մերձակայ դուռը : Արեւմտեան կողմի պարսպէն ներս՝ մեծ մասամբ պարտէզ է և ծառաստան և մեծ աւազան մը կայ Վեհարանի զիմաց, ծառատունկներու մեծ մասը և աւազանը՝ Ներսես Ե՛ արքիւնք են, որ գրեթէ 30000 ծառ անկեց և կ'ուզէր դեռ հազարներ անկել Էջմիածնի մէջ : Էջմիածնի նորոգութեան սկիզբէն ի վեր՝ ջրի համար կաթողիկոսները շատ հոգ տարած են, և իրենց մեծ և պիտանի վաստակներէն մին կարելի է համարել ջրի զանազան շտեմարանները և ճանապարհները, զորս շինեցին Էջմիածնի մէջ և սահմանները, շատ աշխատութեամբ և ծախքով : Նախ Փիլիպպոս կաթողիկոսը, ինչպէս առաջ յիշեցինք, Արագածայ Կիւզէլ տէրէ անուն վասակը զարձուց զէպ ի Քասաղ, և արքունի հրամանով անոր կէսը սեփականեց Վաղարշապատի և Էջմիածնի, որուն համար ուրիշ զիւղեր յետոյ շատ վիճեցին բայց չկրցան գրաւել : Նոյն կաթողիկոսը վանաց զեանայարկի խո-

նաւութիւնը ցամբեցընելու համար, ստորերկրեայ ճանապարհ շինել տուաւ: Այս տեսակ ջրի ճանապարհներուն Քանքաս կ'ըսեն: Սիմէոն կաթողիկոսը 1768 թուին ուրիշ բանքան մ'ալ շինել տուաւ, յատակի ջուրերը հաւաքելու համար և միացուց հին բանքանի հետ: Գարձեալ Զուգայեցի Յակոբ կաթողիկոսը ջուր բերել տուաւ Քասաղ գետէն վաղարշապատի վարէն և երկրի

Տ. Տ. Յովհաննէս Ը կաթողիկոս Կարբեցի:

տակէն անցընելով վանքի հիւսիսային կողմէն հանեց Կաթողիկոսարանի պարտէզը և անկէջ բարակիր ագուզաներով մինչեւ Ղազարապատ: Ղուկաս կաթողիկոսը նորոգելով այս ագուզաները, գրեց իր յիշատակարանը այսպէս.

Նորոգեցաւ Քանքանա բոլոր շրջանակօքն ի հայրապետութեան Տեառն Ղուկասու սրբազան կաթողիկոսին, արդեամբ Ագուզեցի մահտեսի Կարապետին, եւ կնոջն մահտեսի Եղիսաբեթին, եւ որդւոյն՝ մահտեսի Հայրապետին, ի ԹԼ. Հայոց ՌՄԼԳ:

Տ. Տ. Ներսէս Ե կաթողիկոս:

Յովհաննէս կաթողիկոսի օրով եւս նորոգուած է այս քանքանը, ինչպէս կը յայտնէ արձանագրութիւնը.

Այժմ եւս վերստին նորոգեցաւ Քանքանս ի հայրապետութեան Տեառն Յովհաննու կաթողիկոսին Կարբեցոյ, արդեամբ Ղարսեցի Մատակեանց մահտեսի Օվակեսի որդի մահտեսի Յակոբ աղային, յամի Տեառն 1835:

Նոյն Յակոբ կաթողիկոսը շինած էր նաեւ ուրիշ ջրի ճանապարհներ և անդաստաններ սողելու համար լճակներ: Վերջին կաթողիկոսներէն ոմանք եւս, ինչպէս նաեւ Գէորգ Գ, նորոգութիւններ բրին ազուգաներու և քանքանի վրայ: — Էջմիածնի հիւրանոցը՝ որ Ղազարապատ անուամբ ծանօթ է, կը գրաւէ գրեթէ հարաւակողման բոլոր շէնքը. կրկնայարկ և եռայարկ է և ունի երեսունէ աւելի սենեակներ. շինուած է Ղազար կաթողիկոսէն 1750 թուին, ինչպէս արձանագրուած է հարաւային մեծ դրան վրայ.

Ի ՌՃՂԹ Թուին. Աստուածային շնորհիւ լցեալ
Տէր Ղազարոս հովիւն ընտրեալ,
Եւ պատրիարգըն մեր գովեալ,
Կրկին զամբոռն մեր լուսաւորեալ
Չքնաղ ձեւով ազնիւ կազմեալ,
Չոր տեսանողքն եղեն ափշեալ.
Քաղցր անուամբ զսա պսակեալ
Ղազարապատ վերածայնեալ:

Ղազարապատի արեւմտեան մասի վերնայարկի մէջ Պօղոս և Պեարոս Եռսուֆեանք, Եգիպտոսի փոխարքայի պաշտօնեաները, և Ստեփան Սահակեան՝ անոնց գործակիցը, 1839 թուին երեք սենեակներ նորոգեցին իրենց ծախքով, իւրաքանչիւրի արեւելեան կողմը գրելով մէկ մէկ յիշատակարան, որոնք են.

Յամի 1839 յաւուրս Ը Յովհաննու կաթողիկոսի ամենայն Հայոց շինեցաւ այս սենեակ արդեամբք եւ ծախուք բարեպաշտ իշխանապետին Հայոց պերճապատիւ Պօղոս բէկին Յովսէփեան Զմիւռնացոյ բնակելոյ այժմ յԱղեքսանդրիա Եգիպտոսի:

Յամի 1839 յաւուրս Ը Յովհաննու կաթողիկոսի ամենայն Հայոց շի-

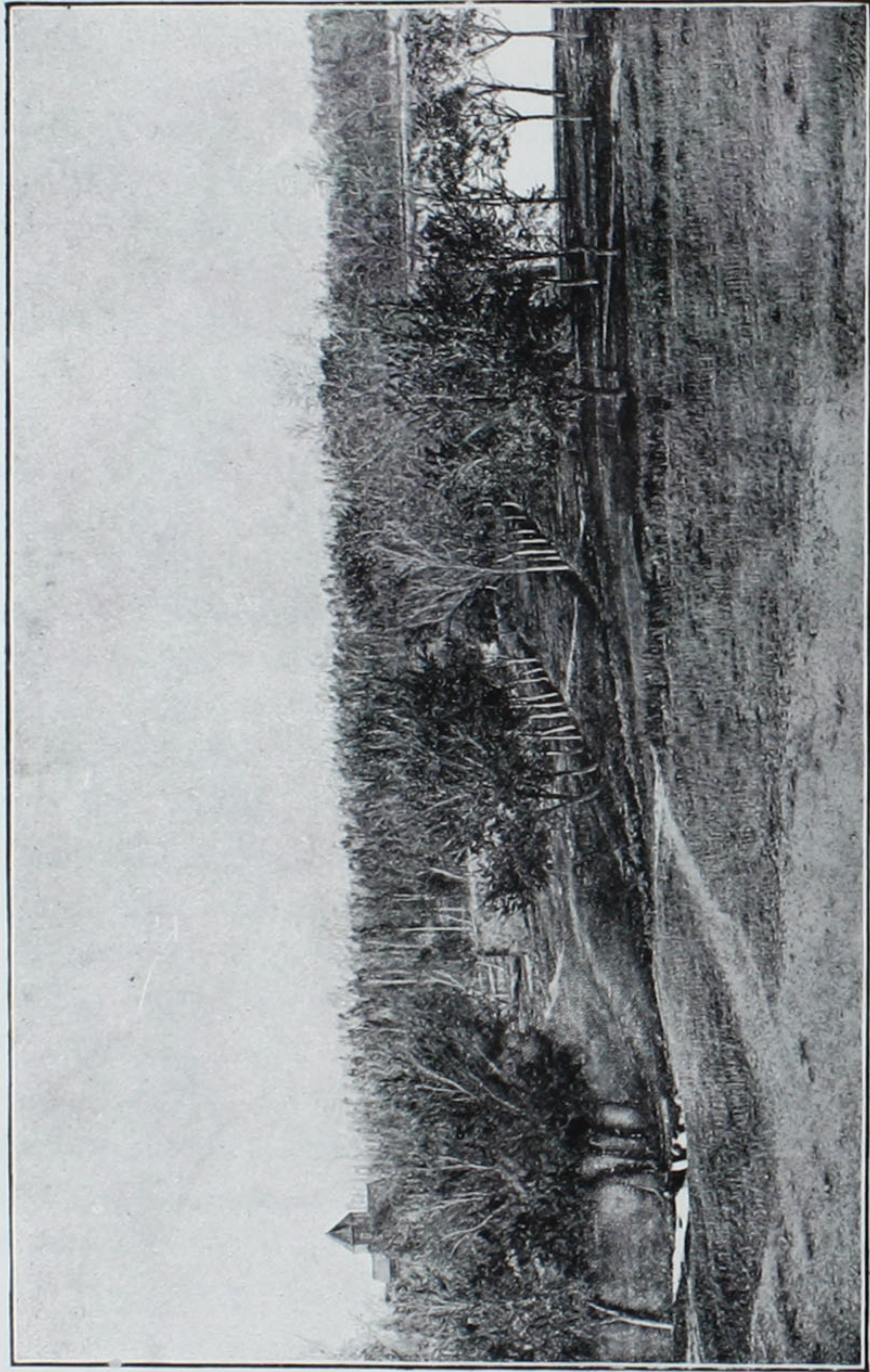
նեցաւ այս սենեակ արդեամբք եւ ծախուք բարեպաշտ իշխանին Հայոց գերապատիւ Աղայ Պետրոսի Յովսէփեան Զմիւռնացոյ, բնակելոյ այժմ ի Թրեստ:

Յամի 1838 մեծաշուք Աղայ Ստեփանի Խէլֆայեանց Սահակեան բնակելոյ այժմ յԵգիպտոս:

Հիւրանոցը նորոգուած է վերջին անգամ 1879 թուին: Ղազարապատի արեւմտեան մասի մէջ կայ քառակուսի գեղեցիկ սարաէզ և մէջը աւազան. իսկ արեւելեան մասն է ընդարձակ սարաէզ, որուն հիւսիսակողմը՝ արեւելեան պարսպին կից կան ախոռներ, գոմեր և սարաէզներ:

Էջմիածնի կաթողիկոսի հանրաժառուղ միապետական իշխանութիւնը, բնաշխարհի և ուրիշ կողմեր գաղթող Հայոց վրայ կը տարածուի. եպիսկոպոսներու թեմերու բազմութիւնը, կաթողիկոսի ընթերակայ արքեպիսկոպոսները, այլ և այլ պաշտօնեաները, վանքի միաբանութիւնը, հիւրեր, պանդոխտներ, բազմաթիւ մշակիներ, սպասաւորներ, և այլն, այս ամէնուն համար հարկաւոր են հարուստ կալուածներ և եկամուտներ: Ազգիս իշխանութեան օրով, կամ մինչեւ այն ժամանակ, երբ կը պահուէին նախնեաց իրաւունքները, մեծամեծ և բազմաթիւ կալուածներ ունէր կաթողիկոսաբանը, որոնց համար ժԲ գարու պատմիչ մը կ'ըսէ, թէ կը հաւասարէին արքունեաց կալուածներու. վասն զի ունէր հինգ հարիւր մեծամեծ և շահաւէտ գիւղեր: Բազմազիմի անցքերէ և փոփոխութիւններէ վերջ, Աթոռոյն սեփհական կալուած մնացին միայն հետեւեալ հինգ գիւղերը՝ երկու կամ երեք դարերէ ի վեր, Վաղարշապատ, Օշական, Մուղեի, Եղիվարդ և Մաստարա. որոնց վրայ երկարօրէն կը խօսի Սիմէոն կաթողիկոս Զաւրազ գրքին մէջ, ինչպէս նաեւ Շահխաթունեան: Ասոնցմէ զատ՝ մերձաւոր գիւղերու մէջ և հեռուները ունի ոչ սակաւ կալուածներ, դաշտեր, ձիթահանք, կրկողմեր (Ալեքսանդրապոլ, Տփղիս, և այլն), և ժողովրդեան առատ նուիրատուութիւններ ու տուրքեր՝ զորս կը հաւաքեն Էջմիածնի նուիրակները որոշեալ ժամանակաց մէջ, բոլոր հայաբնակ վայրերէ: — Պատմական և մեծ վանքիս և Էջմիածնի աթոռոյն վրայ ճոխագոյն տեղեկութիւններու ցանկացողներ, կրնան գտնել Սիմէոն կաթողիկոսի Զաւրազ գրքի, Շահխաթունեան եպիսկոպոսի Ստորագրութիւն կարողիկէ Էջմիածնի անուն գրքի և այլ ոչ սակաւ ցարդ հրատարակուած գրքերու, լրագիրներու և հանդէսներու մէջ: Մեծ. Ալեքսանդր Գ Երիցեան, անխոնջ աշխատութեամբ, բաւական մանրամասն հրատարակած է «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութիւնը և կովկասի Հայք XIX^{րորդ} դարում» վերնագրով երկու հատորներ,

որոնց մէջ բովանդակուած է 1801էն մինչեւ 1842 թուի պատմական անցքերը : Ափսո՛ս որ այս կարեւոր գործին շարունակութիւնն ըյս շտապաւ : Յանկալի է որ Էջմիածնի միաբաններէն մին հաւարէր և ճսխ

Ներքինական ԸՃԻ և Ս. Գայիանէի մէջ տեղ եղած ծառատունը :

կերպով հրատարակէր տեղւոյն զանազան քաղաքական և եկեղեցական անցքերը՝ քաղելով գրքերու յիշատակարաններէ և զիւանական գրութիւններէ, որոնց հետ նաեւ Պարսից թագաւորներու հրովարտակաց պատճէն-

ները, աթոռոյն նորոգութենէն մինչեւ Ռուսաց ախրապետութիւնը: Կարեւոր է նաեւ կաթողիկոսներու ճիշդ շարքը զնել Էջմիածնի աթոռոյն հաստատութենէն մինչեւ ցայժմ: Շահխաթունեանը իր ստորագրութեան մէջ և ուրիշներ իրմէ վերջ Կիրակոս Վիրապեցիէն մինչեւ այժմեան Տ. Մկրտիչ Ա, իրարմէ տարբեր թիւեր կը զնեն, վասն զի ոմանք կը հաշուեն նաեւ աթոռակից կամ փոխանորդ կաթողիկոսները և ոմանք զանց կ'ընեն: Մենք ալ ցարդ հրատարակուած կաթողիկոսներու ցանկերը աչքէ անցնելով կը զնենք հետեւեալ ցուցակը:

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԸ

ԿԻՐԱԿՈՍ Ա. ՎԻՐԱՊԵՏԻ. — Քաջբերունեաց Խառարաստ գիւղէն. ընտարեցաւ 1441ին ի Ս. Էջմիածին. երկու տարիէն հրաժարեցաւ 1443. հանդեաւ 1448ին:

ԳՐԻԳՈՐ Ժ. ՄԱԿՈՒԵՅԻ. — Ընտարեցաւ 1443ին. 1448ին իրեն աթոռակալ կամ աթոռակից օժուեցաւ Էջմիածնի մէջ Արխատակէս: 1461ին Աղթամարայ Զաքարիա կաթողիկոսը Էջմիածինը զրաւեց և 1462ին մերժեցաւ: Սարգիս՝ որ Ս. Աջը տարեր էր, աթոռակից եղաւ 1462ին: Գրիգոր հանդեաւ 1466ին 23 տարի վարելէ վերջ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Բ. ԱԹՈՌԱԿԱՆ. — Սա 18 տարի աթոռակցութենէ վերջ 1466ին յաջորդեց. հանդեաւ 1470ին:

ՍԱՐԳԻՍ Բ. ԱԶԱՏԱՐ. — Չորս տարի Գրիգորի և 4 տարի Արխատակէս Բ՛է աթոռակից լինելէ վերջ, յաջորդեց 1470ին. հանդեաւ 1474ին:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՒՄ Է. ԱԶԱԿԻՐ. — Յաջորդեց չորս տարի Սարգիս Բ՛է աթոռակից լինելէ վերջ 1474ին. Ս. Աջը Աղթամարէ զարձուց 1477ին. տասը տարի վարեց և 1784ին հրաժարելով Լեհաստան զնաց:

ՍԱՐԳԻՍ Գ. — Տասը տարի նախորդին աթոռակից լինելէ վերջ յաջորդեց 1484ին. աթոռակից ունեցաւ Արխատակէս Գ, Յռուիկ, Թադեոս, Դաւիթ, Եղիշէ, Յովնանեկե, Ներսէս, Զաքարիա, և հանդեաւ 31 տարի վարելէ վերջ 1515ին:

ԶԱՔԱՐԻԱ Բ. — Յաջորդեց 9 տարի աթոռակցութենէ վերջ 1515ին. հանդեաւ 1520ին:

ՍԱՐԳԻՍ Դ. ՎՐԱՍՏԱՆՅԻ. — Հինգ տարի աթոռակցութենէ վերջ յաջորդեց 1520ին. հանդեաւ 1537ին:

ԳՐԻԳՈՐ ԺԱ. ԲԻԻԶԱՆԳԱՅԻ. — Ընտրեցաւ 1537ին. հանդեաւ 1542ին :
ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ե. ՍԱԼՄԱՍՏԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1542ին. սա Եւրոպա
զնաց 1548ին. աթոռակից ունեցաւ Բարսեղ Բ. Գրիգոր և Արխատակեա.
վարեց 22 տարի և հանդեաւ 1564ին :

ՄԻՔԱՅԷԼ Ա. ՍԵՖԱՍՏԱՅԻ. — Յաջորդեց 1564ին 22 տարի աթոռակ-
ցութենէ վերջ. աթոռակից ունեցաւ Բարսեղ Բ. Գրիգոր և Ստեփանոս Զ.
հանդեաւ 1570ին :

ԳՐԻԳՈՐ ԺԲ. — Տասն և ութ տարի նախորդներուն աթոռակից լինելէ
վերջ յաջորդեց 1570ին. աթոռակից ունեցաւ Ստեփանոս Զ. Թադեոս Բ.
Առաքել, Գաշիք. վարեց 17 տարի և հանդեաւ 1587ին, 90 տարեկան :

ԴԱԻԻԹ Դ. — Ութ տարի աթոռակցութիւնէ վերջ յաջորդեց. 1587ին.
երեք աթոռակիցներ ունեցաւ՝ Մեղրիսեղեկ, Գրիգոր և Սահակ. վարեց 41
տարի, հրաժարեցաւ 1628ին և հանդեաւ 1633ին :

ՄՈՎՍԷՍ Գ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ. — Ընտրեցաւ 1629ին. Էջմիածինը վերանու-
րողեց. վարեց երեք տարի և հանդեաւ 1632ին :

ՓԻԼԻՊՊՈՍ Ա. ԱՂԲԱԿԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1633ին. ուղեւորեցաւ Երու-
սաղէմ և Կ. Պոլիս 1651-3. 22 տարի վարեց և հանդեաւ 63 տարե-
կան 1655ին :

ՅԱԿՈՎԲ Գ. ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1655ին. իրեն հակաթոռ
եղաւ Եղիազար Այնթապցին 1663ին յԵրուսաղէմ : Ճանապարհորդեց Երու-
սաղէմ և կրկին անգամ Կ. Պոլիս. 25 տարի վարեց և 1860ին հան-
դեաւ ի Կ. Պոլիս :

ԵՂԻԱԶԱՐ Ա. ԱՅՆԹԱՊՅԻ. — 1862ին յաջորդեց 19 տարի հակաթոռ
ուրթենէ վերջ. հանդեաւ 1691ին :

ՆԱՀԱՊԵՏ Ա. ԵԴԵՍԱՅԻ. — Ընտրեցաւ 1691ին. հանդեաւ 1705ին :

ԱՂԵՔՍԱՆԻՐ Ա. ԶՈՒՂԱՅԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1706ին. հանդեաւ
1714ին :

ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐ Ա. ՀԱՄԱՏԱՆՅԻ. — Ընտրեցաւ 1715ին. հանդեաւ
1725ին :

ԿԱՐԱՊԵՏ Բ. ՈՒՂԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1726ին և օծուեցաւ ի Կ. Պո-
լիս. հասաւ Էջմիածին 1728ին. հանդեաւ 1729ին :

ԱՔՐԱՀԱՄ Բ. ԽՈՇԱԲԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1730ին. հանդեաւ 1734ին :

ԱՔՐԱՀԱՄ Գ. ԿՐԵՏԱՅԻ. — Ընտրեցաւ 1734ին. հանդեաւ 1737ին :

ՂԱԶԱՐ Ա. ԶԱՀԿԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1737ին. իրեն 5 ամիս հակա-
թոռ ունեցաւ Յովհաննէս Ագուշեցի 1740ին : 1748ին Ղազար մերժեցաւ
և ընտրեցաւ Պետրոս Բ. Քիչրուշ, բայց 10 ամիս վերջ զարձեալ Ղազար
զօրացաւ. Ղազար վարեց 13 տարի. հանդեաւ 1751ին :

ՄԻՆԱՍ Ա. ԱԿՆԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1751ին. հանդեաւ 1753ին:

ԱՂԵՔՍԱՆԴԻ Բ. Կ. ՊՈԼՍԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1753ին. հանդեաւ 1755ին.

ՍԱՀԱԿ Ե. ԿԵՂԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1755ին. 2 տարի Կ. Պոլիս և 3 տարի Կարին մնաց. դադարեցաւ 1759ին օծում չառած և հանդեաւ 1760ին:

ՅԱԿՈԲ Ե. ՇԱՄԱԽԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 5 տարի տեղակալութենէ վերջ 1759ին. հանդեաւ 1763ին:

ՍԻՄՈՆ Ա. ԵՐԵՒԱՆՅԻ. — Ընտրեցաւ 1763ին. հանդեաւ 1780ին:

ՂՈՒԿԱՍ Ա. ԿԱՐՆԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1780ին. հանդեաւ 1799ին:

ՅՈՎՍԷՓ ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ. — Ընտրեցաւ 1800ին. օծում չառած հանդեաւ Տիգրիս 1801ին:

ԳԱԻԹ Ե. ԵՆԵԳԵԹՅԻ. — Գրաւեց 1801ին. երեք տարի վերջը ընկեցաւ 1804ին. հանդեաւ 1810ին:

ԳԱՆԻԷԼ Ա. ՍՈՒՐՄԱՌԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1801ին. օծուեցաւ 1802ին. աթոռը նստաւ 1804ին և հանդեաւ Երևան 1808ին:

ԵՓՐԵՄ Ա. ՋՈՐԱԳԵՂՅԻ. — Ընտրեցաւ 1809ին. հրաժարեցաւ 1831ին և հանդեաւ 1835ին:

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Ը. ԿԱՐԲԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1831ին. հանդեաւ 1842ին:

ՆԵՐՍԷՍ Ե. ԱՇՏԱՐԱԿԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1843ին. հանդեաւ 1857ին:

ՄԱՏԹԷՈՍ Ա. Կ. ՊՈԼՍԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1858ին. հանդեաւ 1865ին:

ԳԷՈՐԳ Գ. Կ. ՊՈԼՍԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1866ին. հանդեաւ 1882ին: Ներսէս Վարժապետեան ընտրեցաւ 1884ին, հրաժարեցաւ և հանդեաւ նոյն տարին:

ՄԱԿԱՐ Ա. ԹԵՂՈՒՏՅԻ. — Ընտրեցաւ 1885ին. հանդեաւ 1891ին:

ՄԿՐՏԻՉ Ա. ՎԱՆԵՅԻ. — Ընտրեցաւ 1892ին 72 տարեկան, օծուեցաւ 1893 սեպտ. 22ին:

Երկրի խառնակ վարչութեան և Էջմիածնի վաճառականներու ճանապարհէ դուրս գտնուելուն պատճառաւ ԺԵ և ԺԶ դարերու մէջ Եւրոպացի ուղեւորներու աչքէ վրիպած կը կարծուի վանքս, և նախ կը համարուի Էջմիածնի անուան հռչակուիլն Ստեփանոս կաթողիկոսի յարեմուտս բրած ուղեւորութեամբ և ապա Աբգարու և իր Սուլթանշահ սրբւոյն՝ իբրև Հայոց ազգասպետ, երկար ժամանակ Հոսովմ բնակելովն: ԺԷ դարու սկիզբը Շահարասի աշխարհակալութեամբ Այրարատայ քաղաքական կամ վարչական մեծ յեղափոխութիւններով, զիւրինցան Եւրոպացի զեսպաններու, վաճա-

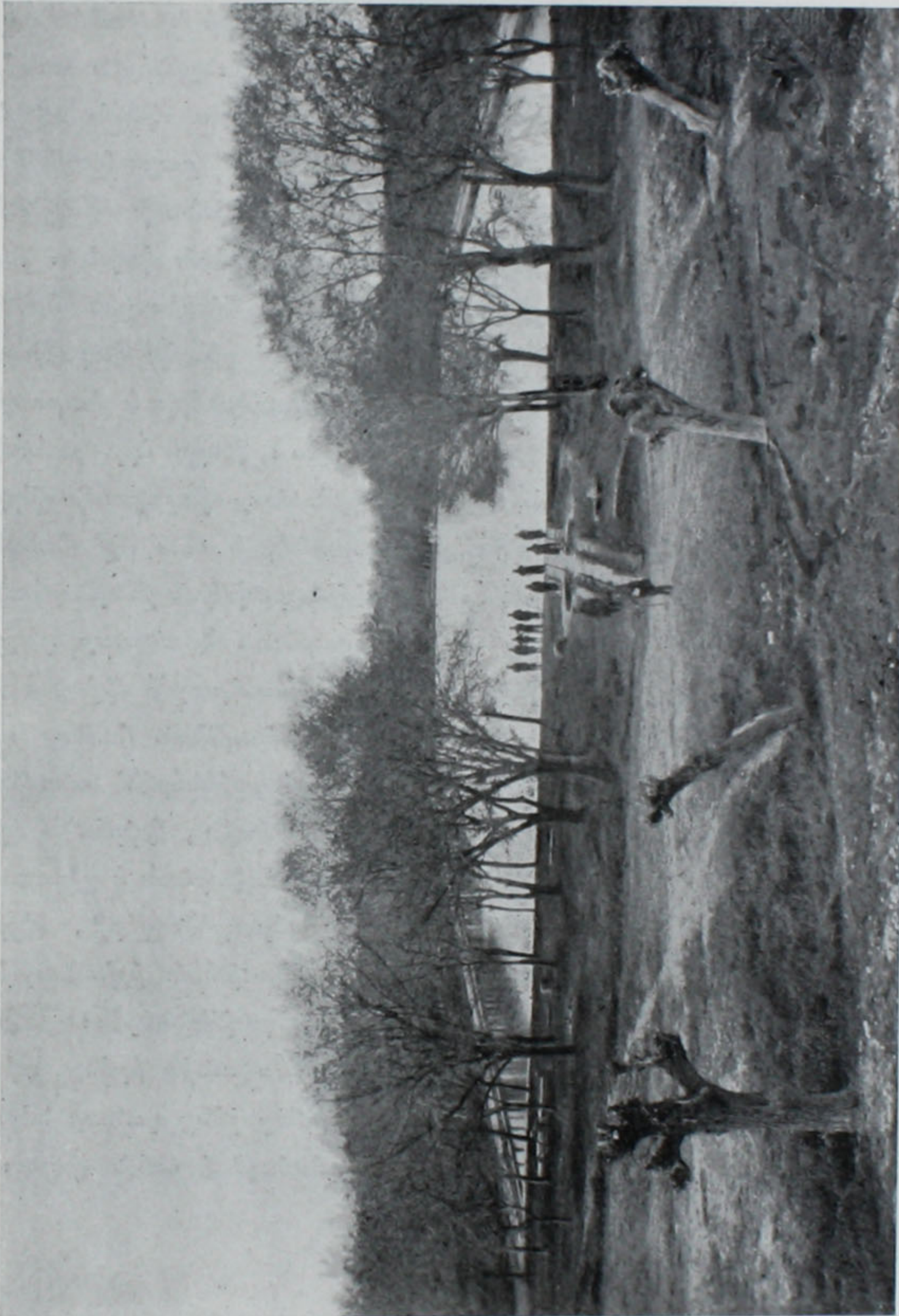
ուսաններու և քարոզիչներու երթևեկութիւնը: Հին ուղևորներէն յիշենք Թերթանաեր, Թափէնիէ, Շարաէն և անկարանն Թուսնրֆոր. վերջին ժամանակաց մէջ Էջմիածին ունեցած է բազմաթիւ ազգային և օտար այցե-

Տ. Տ. Մկրտիչ Ա. կաթողիկոս:

լուներ, որոնք զանազան կերպով նկարագրած են զայն. վերջին ու նոր այցելուներու մէջ նշանաւոր է Պ. Լինչ՝ որ բաւական մանրամասնօրէն կը նկարագրէ: — Ներսէս Ե կաթողիկոսը 1847 թիւէն սկսեալ Էջմիածնի վանքէն դուրս արեւելեան հարաւակողմը անկել առաւ բերաւոր կաղա-

մախիներ և ուռնիներ՝ 250000 ծառէ աւելի, որոնց մէջ կային նաև 40000 թթենիներ՝ շերամի համար. այս կաթողիկոսը փորել տուաւ նաև մեծ աւազան կամ ձկնարոյծ լճակ մը՝ 160 մետր երկայնութեամբ և

Ս. ԷՋՄԻԱՆԻՆԻ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԼԻՃՐԸ

60մ. լայնութեամբ, եզերքները բարէ, ջուրը բերելով Շահ-արիս ատուէն. կ'ըսեն, թէ կ'ուզէր անկիւ մէկ միլիոն ծառ:

Էջմիածնի մօտ՝ արեւելեան կողմը գտնուող Երեւանը՝ Այրարատեան

աշխարհի ամուր քաղաքազուխը լինելով, շատ անգամներ իրեն կը ձգէր աշխարհակալներ և աշխարհաւերներ, որուն ազեաից և աւերմանց շատ անգամ վիճակակից եղած է նաեւ վառնքս : Էջմիածնի մօտ ստէպ պատե-
րազմներ տեղի ունեցած են Թուրքաց գէմ Պարսիկներէն և Ռուսներէն : Աբրահամ կաթողիկոսը կը պատմէ Թահմազ Ղուլի խանի Էջմիածին գալն, 1735 տարւոյ յունիսի մէջ. սա նոյն տարին Օսմանցիներէն առնելով Երեւան քաղաքը, եօթանասուն տարի երկիրը խաղաղացաւ մինչև անցեալ դարու սկիզբը (1804), երբ Ռուսներու հետ պատերազմ բացուելով Պարսիկները Ապպաս-Միրզայ արքայորդւոյն առաջնորդութեամբ Էջմիածնի շուրջը բանակ գրին հարաւային, արեւելեան և արեւմտեան կողմէն : Ռուսաց Յիցիանով զօրավարը բուն բանակը հաստատեց հիւսիսային կողմը, Որ յանկից կռնոյ կոչուած բլրակի վրայ. յարձակելով ցրուեց Պարսից բանակը, և Էջմիածնի մէջ թողլով հիւանդները, վիրաւորները և կարասին, փախտականներու ետեւէն գնաց մինչև Քանաքեռ : Բայց երբ բանակին մէջ հիւանդութիւն տարածուելով ստիպուեցաւ Երեւանայ պաշարումը վերցընել, դարձաւ եկաւ Էջմիածին, անկէ վերուց սպասներէն մաս մը՝ հանդերձ մաս մը միարաններով, որպէս զի Պարսից վրէժինդութեան չ'ենթարկուին, տարաւ Վրաստան. ուսկից յետոյ մաս մը դարձաւ : Նշանաւոր գէպքեր պատահեցան նաեւ Ռուսներու և Պարսից երկրորդ պատերազմի միջոց 1827 թուին, Էջմիածնի սահմանները, որուն պաշտպանութեան համար ուս գունդ մը եկաւ, որոնք զարկին և զարնուեցան Պարսիկներէն՝ առաջնորդութեամբ Քրայենսքի գնդապետին. յետոյ 1833 թուին, Եփրեմ կաթողիկոսը, այս պատերազմի մէջ ընկնողներու վրայ մահարձան և յիշատակի կոթող մը կանգնեց : 1827-28 տարիներու պատերազմէն վերջ, Այրարատեան աշխարհի հետ Էջմիածինն ալ ուս պետութեան իշխանութեան տակ անցաւ և ազատեցաւ այլազգիներու տուած նեղութիւններէն : Սակայն Էջմիածնի անցեալ դարու պատմութեան էջերն ևս սենին իրենց ախուր տեսարաններն, որոնց վրայ ծանրանալը, յարմար չենք գտնար ներկայ հասարակի մէջ : Իսկ ներկայն, ներկայն արդէն ծանօթ է ամէն Հայու :

